

TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE KALIP SÖZLER

SÜVEYDA ŞAHİN

Türkmen Kıtapı:
İnceleme

 BENGÜ

Süveyda Şahin

Türkmen Türkçesinde Kalıp Sözler

«Elips Kitap»

Şahin S.

Türkmen Türkçesinde Kalıp Sözler / S. Şahin — «Elips Kitap»,

© Şahin S.
© Elips Kitap

Содержание

ÖNSÖZ	5
KISALTMALAR	7
GİRİŞ	8
Birinci Bölüm	9
1.1. Giriş	9
1.2. Kuramsal Çerçeve	11
1.3. Başlıca Kavramlar	12
1.4. İzlenen Yöntem	16
1.5. Sonuç	17
İkinci Bölüm	18
2.1. Kalıp Sözler	18
2.1.1. Dilde Kalıplaşma ve Kalıplaşmış Dil Birlikleri	18
2.1.2. Kalıplaşma Nedir?	19
2.1.3. Kalıplaşmadaki Seviye	21
2.1.4. Tam Kalıplaşma	21
2.1.5. Çekirdek Kalıplaşma	22
2.1.5.1. Söz Biçimine Dair Değişiklikler	22
2.1.5.2. Söz Dizimine Dair Değişiklikler	25
2.1.6. Kalıplaşmış Dil Birlikleri	27
2.1.6.1. Kalıplaşmış Birlikler İçindeki Kalıp Sözler	34
2.1.6.2. Kalıp Sözler Nelerdir? Tanımlanması	35
2.1.6.3. Türkmen Türkçesindeki Kalıp Sözler	36
2.1.6.4. Kalıp Sözlerin Özellikleri	36
Конец ознакомительного фрагмента.	38

Süveyda Şahin

Türkmen Türkçesinde Kalıp Sözler

ÖNSÖZ

İnsan, doğası gereği yalnız yaşamaktan ziyade toplu halde yaşamayı tercih etmiş bir varlıktır. Çünkü insanı diğer canlılardan ayıran bir özellik olan düşünme ve düşündüklerini söze dökme davranışıdır ve bu diğer canlılarda yoktur. Bu yüzden insan hissettiklerini paylaşabileceği birine gereksinim duymuş ve bu gereksinimler sonucunda topluluklar halinde yaşamaya başlamıştır. Topluluk halinde yaşama, toplumları ve nihayetinde medeniyetleri oluşturmuştur. Bütün bu süreci kapsayan ve tetikleyen en önemli etken de dildir. Dil, insanlık tarihi içinde iletişim kurmada en kolay ve en etkili yol olmuştur.

Kültürün en önemli ögesi olan dil; insanların kendini rahat bir şekilde ifade etmesine, diğer insanlarla iletişim kurmasına olanak sağlamıştır. Günlük hayat içinde ihtiyaçlardan doğan iletişim kurma şekillerine dil yön vermektedir. Bir milletin yaşam tarzı, hayata bakış açısı, gelenek ve görenekleri kültürünün bir parçasıdır. Aynı zamanda bir milletin dili kültürünün de bir göstergesidir. Kültürün dille olan ilişkisinin en yoğun olduğu kısım ise konuşma dilinde saklıdır. Söz varlığı içinde yer alan sözcükler, söz öbekleri ve cümleler ister olumlu ister olumsuz olsun gün içinde defalarca kullanılırlar. İşte bu noktada insanların iletişimi kolaylaştırmak adına oluşturduğu bazı kısa yollar vardır. Bunlar ihtiyaç duyulduğunda kullanılmak üzere hafızada saklanan ve nesilden nesile aktarılan bazı kalıplaşmış dil birimleridir. Atasözleri, deyimler, ikilemeler ve kalıp sözler bu kalıplaşmış dil birliklerinin içinde yer alırlar.

Kalıp sözler, bazı durumları anlatmak için hafızada hazır halde bulunan ve kullanılması gelenek haline gelmiş olan sözlerdir. Bu sözler, bir toplumun yaşama bakışını, değerlerini, inançlarını, dil özelliklerini, gelenek ve göreneklerini dolayısıyla da kültürünü yansıtmaktadır. Kalıplaşan bu sözler, tecrübeler arttıkça ve belli bir süreç sonucunda dile yerleşmiştir. Bu sebeple de her kültürün kendi dilinde yer alan kalıp sözleri vardır. Kalıp sözler, iletişimin başlaması, sağlıklı bir şekilde devam etmesi ve sonlandırılması noktasında gereklidir.

Bu eserde Türkmen Türkçesindeki kalıp sözler incelenmiştir. Kalıp sözler, bir toplumun yaşamına, gelenek, görenek ve kültürüne ışık tutmaktadır. Bu sözler, günlük hayatta karşılaştığımız bir durumu ifade etmede hem anlaşılır olması hem de hızlı olması açısından iletişimi kolaylaştırır. Örneğin; birbiriyle karşılaşan iki insanın karşılıklı selamlaşması, hal hatır sorması, iletişimi bitirirken vedalaşması; bununla beraber hayatın bir parçası olan doğum, evlenme, ölüm, dini ve batıl inançlar gibi durumlar karşısında duygularını en öz ve en yoğun şekilde anlatabilmesi kalıp sözlerle mümkündür. Bunların yanı sıra insanlarla ilgili iyi dilekte ve kötü dilekte bulunma kalıp sözleri de mevcuttur.

Eserde bilgileri bir araya getirmek ve bir sonuca ulaşabilmek için çeşitli kaynaklardan yararlanılmıştır. Türkiye Türkçesinde atasözü, deyim, ikileme ve kalıp sözler üzerine yazılmış eser ve makalelerden; Türkmen Türkçesi üzerine yazılmış makale, kitap ve deyimler sözlüğünden kalıp sözlerle ilgili bilgiler toplanmış; son olarak da *Türkmen Dilinin Düşündürüşi Sözlüğü* esas alınarak farklı eserlerden ve mümkün olduğunca konuşma cümlelerinden kalıp sözler derlenmiştir.

Çalışmada mümkün olabildiği kadar çok kalıp söze ulaşmaya çalışılmıştır. Yaptığımız derlemeler boyunca Türkmen Türkçesinin kalıp sözler konusunda zengin bir birikime sahip olduğu da görülmüştür. Buna rağmen ağızlardan derlemeler yapılamadığı için ulaşıp derlenemeyen birçok kalıp sözün varlığından bahsetmek de mümkün olabilir.

Eserin birinci bölümünde kalıp sözlerin kuramsal çerçevesi, başlıca kavramlar ve izlenecek yöntemler ele alınmıştır. Türkçenin genel olarak söz varlığını oluşturan diğer öğelere de değinilmiştir. Bunlar atasözleri, deyimler ve ikilemelerdir.

İkinci bölümde ise kalıp sözler kalıplaşma derecelerine göre değerlendirilmiştir. Kalıplaşmış dil birlikleri içindeki kalıp sözler nedir, nasıl tanımlanır, sorularına cevap aranarak Türkmen Türkçesindeki kalıp sözlerin tanımlanması konusu üzerinde durulmuştur. Bununla beraber ikinci bölümde kalıplaşmış dil birlikleri içerisinde kalıp sözlerin yapı, anlam, işlev özellikleri, kültürel yönü, Türkmen Türkçesi öğreniminde kalıp sözlerin yeri gibi konular incelenmiştir. Kalıp sözlerin anlam ve yapı bakımından sınıflandırılması yapılmıştır. Kalıp sözler anlamlarına göre değerlendirilmiş, kalıp sözler kullandıkları durumlar ve ele aldıkları konulara göre sınıflandırılmıştır. Burada toplumdaki kültüre dair oluşan kalıp sözler, iyi dilekler ve kötü dilekler ayrı ayrı ele alınmıştır.

Kalıp sözler, söz varlığının bir ögesidir. Lehçeler arası aktarmalarda çok fazla sıkıntı çekilen bu konuda bir şeyler yapabilmek görüşünden hareketle çalışmada, incelemeler yapmak yanında derlenen kalıp sözlerle bir sözlük de oluşturulmuştur.

Eser, başlangıçta bir tez çalışmasıydı. Ancak bu konuda sözlüğe ihtiyaç hissedildiğini ve çalışmayı bir kitap haline getirmemizin iyi olacağını söyleyen danışmanımın da destek ve yardımlarıyla bu eser ortaya çıktı. Akademik anlamda ilerlemenin; ilim ışığında bilgilerin paylaşımı ve çoğalmasıyla mümkün olduğunu söyleyen, duruşuyla kendime örnek alarak bu yola girdiğim, gerek tez hazırlama gerekse tezin kitaplaştırılması sürecinde tecrübesi ile bana yol gösterip, benden yardımlarını, desteğini ve sabrını esirgemeyen; tezimi titizlikle okuyup tavsiyelerde bulunan danışman hocam Prof. Dr. Nergis Biray'a ve yoğun çalışmaları arasında bizi kırmayıp eseri inceleyerek beni onurlandıran Doç. Dr. Berdi Sarıyev'e sonsuz teşekkürlerimi sunar; ayrıca bu süreçte benden maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen ailem ve arkadaşlarıma da teşekkürü bir borç bilirim.

Siveyda ŞAHİN
Denizli, 2021

KISALTMALAR

- ADS. Gücükov, S., Alkışlar-Dilegler Sözlüğü, Ilham, Aşgabat. 1997.
- ÇTŞÖ. Gurbannepeşov A.; Atabeyev A., Çağdaş Türkmen Şiirinden Örnekler, T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1995.
- MD. Biray, H., Mahtum Kulu Divanı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992.
- MEDS. Yılmaz, E. Mahtumkulu Eserlerinin Deyimler Sözlüğü, Gazi Kitabevi, Ankara. 2016.
- NHF. Özkan, İ. Ependi Şorta Sözcükler, Yomaklar, Nasreddin Hoca Fıkraları, Tika Yayınları, Ankara, 1999.
- TA. Doğan, L., Türkmen Atasözcükleri, Parafiks Yayınevi, İstanbul, 2014.
- TDDS-I. Türkmen Dilinin Düşündürişli Sözlüğü-I
- TDDS-II. Türkmen Dilinin Düşündürişli Sözlüğü-II
- TDG. Söyegov M., Sarıhanov M. vd., Türkmen Dilinin Gramatikası (Morfolojiya), Aşgabat, 1999.
- TDİN. Gücükov, Sapar. Türkmen Dilinde İyi Niyetler
- THM. Sakaoğlu, S.; Ergun, M., Türkmen Halk Masalları, Neyir Matbaası, Ankara, 1991.
- THN. Çarıyev, M., Türkmen Halk Nakılları, Aşgabat, 2005.
- TNAS. Geldiyev G., Altıyev A., Türkmen Nakılları ve Atalar Sözi, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2002.
- TSAS. Sarıyev, B., Türkmen Sözleşsinin Altın Sözlüğü, Magarır, Aşgabat, 1994.
- TTKÜM. Sarıyev, B., “Türkmen Türkçesi ve Kültürü Üzerine Makaleler”, Akçağ Yayınları, Ankara, 2017.
- TTS. Ölmez, M.; Tekin, T., Türkmence- Türkçe Sözlük, Simurg Yayınları, Ankara, 1995.
- TTS 2. Çeneli, İ., Türkmen Türkçesi Sözlüğü, Dergi Park, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten Arşiv, Cilt 26, Sayı 1982-1983
- YYS I. Annasedov S., vd., Yedigenim Yedi Yıldız, Aşgabat, 1989.
- YYY II. Annasedov S., vd., Yedigenim Yedi Yıldız, Aşgabat, 1989.

GİRİŞ

Her toplumda bazı durumları ifade etmek için kullanılan kalıplaşmış sözler vardır. Bu sözler bir kişiyle karşılaşıldığında onu selamlarken, hal hatır sorarken, bir iyilik karşısında teşekkür etmek için, bir ricada bulunmak için vb. durumlarda kullanılır. Evlenen çiftleri, çocuk sahibi olanları, yeni bir işe girenleri ya da başarılı bir durumu tebrik etmek için; yemeğe başlarken ve yemekten sonra, hastalık, ölüm gibi durumlar karşısında teselli etmek için kullanılan iyi dilek sözleri olduğu gibi, bir kimse hakkında olumsuz düşünceleri beddua şeklinde dile getiren sözler de kalıplaşmış sözler içinde ele alınabilir. Bir dilin söz varlığında yer alan kalıp sözlerin günlük hayatı düzenleme, iletişimi kolaylaştırma ve sağlıklı bir iletişim kurma sonucu toplumda huzuru sağlaması nedeniyle bu sözler konuşma dilinin en zengin ögeleri içinde yer alırlar. Bu çalışmayı seçme nedenimiz ise Türkmen Türkçesindeki kalıp sözlerin oluşum, yapı, işlev ve anlam açısından Türkiye Türkçesindeki kalıp sözlerden de faydalanılarak incelenmesi gerektiğidir. Bugüne kadar aktarma metinlerde karşılıkları verilse bile her iki lehçede kalıp sözler üzerine neredeyse yok denecek kadar az çalışma vardır. Kalıp sözler bugüne kadar atasözleri ve deyimler ile benzerliği yüzünden aynı sınıflandırmalarda ele alınmıştır. Ancak kalıp sözler de tıpkı atasözü ve deyimler gibi bir toplumun kültürüne ışık tutmakta, var olduğu toplumun inançlarını, insan ilişkilerindeki ayrıntıları, gelenek ve görenekleri yansıtmaktadır.

Birinci Bölüm

KURAMSAL ÇERÇEVE VE YÖNTEM

1.1. Giriş

İlk halinden ulaşabildiği en olgun haline kadar insan hayatının vazgeçilmez bir iletişim aracı olan dil; araştırmacıların her zaman gizemli bulunduğu ve her zaman onda yeni bir şey keşfettiği, hayranlık uyandıran canlı bir olgudur. İletişimin birçok farklı yöntemleri olsa da iletişimde dilin apayrı bir yeri vardır ve şüphesiz en hızlı iletişim yoludur. Dil, insanlar arası iletişimde farklı alanların da konusu olmuştur. Psikoloji, felsefe, sosyoloji, antropoloji, psiko-linguistik, etno-linguistik, pragma-linguistik gibi alanlarda da iletişimde dilden bol bol faydalanılmıştır.

İnsanlar hangi dili konuşuyor olursa olsun iletişim sırasında kendi gelenek, görenek, örf ve adetlerinden harmanladığı ortak bir dili kullanır. Bunlar günlük hayatta tecrübeyle kazanılmış, kısa, öz ve hızlı iletişim sağlayan bazı kalıplaşmış ifadelerden oluşur. Bu durum günlük hayatın akışını hızlandıran az sözle çok şey ifade etmenin göstergesidir. Bu tarz ifadelerde kullanılan dil birimleri; bir dilde olan deyimler, atasözleri ve kalıp ifadelerden oluşur. Kalıp ifadelerin henüz üzerinde çok ayrıntılı tanımı yapılamamış olsa da kalıp ifadeler de başlı başına bir dil birimidir. Çünkü kalıp ifadeler bir olay, bir durum karşısında ilk anda akla gelen ve farklı duyguları ifade eden kısa ve öz sözlerdir. Bu sözler, söylendikleri anda bir durumu kesin ifadelerle anlatan, sözün uzun uzun söylenmesini gerektirmeyen, kültürel ve geleneksel yapıyı bünyesinde taşıyan, bir toplumun köken birliği olan diğer toplum veya kollarla ilişkisini gösteren ve toplumların ihtiyaçlarından doğan bir olgudur. Bunu her toplum kendine özgü şekilde yapar, belli durumlarda söylenen kalıplaşmış, klişe sözler vardır. Örneğin sabahları birbirimize “günaydın” demek gibi. Gün içinde bazı durumlar karşısında kullandığımız kalıp sözler vardır. Bu kalıp sözler; doğum, hastalık, ölüm, veda, selamlaşma, dini ve batıl inançlar gibi olaylara karşı duyguları ifade etmenin en kısa yoludur. Herkesin günlük hayatta sıkça kullandığı ve iletişimde önemi büyük olan bu kalıp sözler; toplum fertlerinin devam edegelen geleneksel aktarım sürecinde öğrenerek söylediği ve hafızada saklayarak yeri geldiğinde aktardığı sözlerdir. Bugün, Türkiye Türkçesinde üzerinde yeni yeni çalışmalar yapılan, bu ifadeleri artık deyimlerden ve atasözlerinden ayırarak inceleyen çalışmalar yapılmaktadır. Türkmen Türkçesinde kullanılan kalıp sözler hakkında da hem dilbilgisi kitaplarında hem okuma kitaplarında ayrıca sözlüklerde, semantik ve morfolojik incelemeler vasıtasıyla kaleme alınan bilgiler yer almaktadır. Ancak kalıp sözlerle ilgili yeterince araştırma bulunmaması, bu yapıların tam olarak tespit edilmemiş olması, kalıp sözlerin çoğunlukla atasözleri, deyimler gibi yapılarla karıştırılması ya da aynı grupta değerlendirilmesi sebebiyle ve bu konuda Türkmen Türkçesiyle ilgili bir çalışma olmaması dolayısıyla konunun ele alınmasına ve incelenmesine karar verilmiştir. İletişimde kullanılan bu kalıp sözlerin o toplumun kültürünü, geleneklerini, yaşayışını, insanlar arasındaki davranış şeklini, farklı durumlarda söylenmesi gereken sözleri, bu sözlerle karşı verilen tepki tarzını ve cevaplarını, hitabet şeklini ve davranışlarını anlamak, anlamlandırmak için kullanılan kalıp sözleri bilmek ve kullanım alanlarını bilerek sınıflandırmak konuya farklı bir yaklaşım getirecektir. Türkmen Türkçesi konuşma ve yazı dilindeki bu sözler dil iletişiminde ve davranışlarda Türkmen Türklerinin geleneksel, ulusal ve kültürel dokusunu da gösterir. Bu ulusal kalıplar onların dil ve kültürlerini yansıtmaları bakımından iletişimin önemli birer parçasıdır.

Çalışma Türkmen Türkçesindeki kalıp sözleri; yapısal, anlamsal ve bağlam açısından inceleyip anlam ve kullanım alanlarına göre sınıflandırma konusunda ilk çalışma olacaktır.

Çalışmanın asıl amacı, Türkmen Türkçesinin yazı ve konuşma dilindeki kalıp sözleri tespit etmek ve incelemektir.

Çalışmanın konusu, Türkmen Türkçesindeki kalıp sözlerin yeri, önemi, kullanım alanları ve görevidir. Eserde kalıp sözlerin teorik ve anlamsal olarak ele alınması onların sınıflandırılması açısından önem taşıyan bir husustur. Türkmen ulusunun geleneklerini, ulusal karakter yapısını ve gelenek içine yerleşmiş haliyle doğal özelliklerini yansıtan bu kalıp ifadelerin yapısı, kullanım alanlarındaki anlamı, söz varlığı içindeki yeri incelenip tanım ve tasnifi yapılmaya çalışılacaktır. Bu kalıp sözleri işlevlerine göre sınıflandırmak ve anlam bakımından gruplara ayırmak da çalışmanın planları içindedir.

1.2. Kuramsal Çerçeve

Kalıp sözler üzerine yapılmak istenen bir çalışma öncelikle bunun nasıl yapılacağı konusunda sınırlarını çizmelidir. Bu araştırma belli ölçütler üzerinde yürütülmelidir. Böylelikle konudan ne kadar malzeme çıkacağını tespit etmek mümkün olacaktır. Özellikle günlük konuşma dilinde fazla yer alan bu kalıpların varlığını ve tasnifinin elde edilecek malzemeyle doğrudan bağlantılı olacağı gerçeğini göz ardı edemeyiz. Bu dil birlikleri, temel dil unsurları olarak kendi toplumlarının kültürüne ışık tutarlar. Kalıp ifadeler bir anlam dairesi içinde yani bir metin içinde kullanılmadıkça bazen neyi kastettikleri anlaşılabilir; bir anlamları yoktur, bir kalıplaşmaya girerek o toplumun bütün bireyleri tarafından aynı şekilde kullanılması onun kalıplaşmaya girdiğinin bir göstergesidir. Ancak bunları atasözleri ve deyimler sınıfına sokamadığımız da bir gerçektir.

Çünkü her ne kadar kalıp sözler deyim ve atasözleriyle birlikte ele alınsalar da aslında aralarında farklılıklar vardır. Atasözlerinin birçoğu tam kalıplaşmaya girip kendi anlamlarını tamamen yitirirler. Örneğin; “Güneş balçıkla sıvanmaz” atasözünde sözcüklerin kendi anlamları tamamen kaybolmuş ve değerli olan bir şeyin kötülemekle asla değerini kaybetmeyeceği anlatılmaya çalışılmıştır. Deyimlerde de aynı şekilde tam kalıplaşmaların yanı sıra bazılarında kelimenin biri anlamını korurken bir diğeri anlamını yitirir. Örneğin; “Gözden düşmek” deyiminde göz anlamını korurken düşmek anlamını yitirmiş ve deyim anlamı bir kimsenin gözündeki değerinin azalması olarak yeni bir anlam kazanmıştır. Kalıp sözlerde ise kelimeler anlamını kaybetmezler, kendi anlamında kullanılmaya devam ederler.

O halde bütün bu sebepler bile onun kalıplaşmış dil birimleri olarak ayrı bir sınıfta incelenmesi için yeterli olacaktır. Bütün bunlardan hareketle Türkmen Türkçesinde bir hayli kullanılmış olan kalıp sözleri tespit edip analiz etmek ve sınıflandırmak, çalışmanın asıl inceleme alanını oluşturacaktır. Bu amaca ulaşmak için aşağıdaki adımları izlemeliyiz:

1. Dildeki kalıp sözleri toplamak.
2. Kalıp sözlerin oluşumunu incelemek.
3. İletişimdeki kalıp sözlere ahlaki açıdan yaklaşmak.
4. Kalıp sözleri gramer açısından incelemek.
5. Kalıp sözlere üslup açısından yaklaşmak ve özelliklerini tespit etmek.

Bu bakış açısından yola çıkarak Türkmen Türkçesindeki sözlüklerden, yazma eserlerden, dergi ve gazetelerden, günlük konuşma dilinden, Türkmen deyimler sözlüğünden, halk ve aşık edebiyatının yanı sıra Türkiye Türkçesinde çalışılmış kalıp sözler üzerine yapılan çalışmalardan da örnekler toplandı. Benzerlikler kullanım yeri açısından karşılaştırılarak bu benzerlikler kalıp sözlere anlam vermede kullanıldı. Toplanan bu örnekler insanlar arasındaki iletişimin dildeki yerini ve önemini gösteren ve konuşmacının anlatmak istediğini yani düşünce ve duygularını kolaylıkla anlatmasını, kendini ifade etmesini sağlayan, dilin vazgeçilmez parçacıklarıdır.

Türkmen Türkçesindeki kalıp sözleri dil bilim kuralları dahilinde ele almak yapılarını ve anlamlarını doğru değerlendirebilmek için Türkiye, Türkmenistan, Rusya ve Batıda yayınlanmış Türkmen Türkçesi ile ilgili eserlerden ve kalıp sözleri tespit etmek için yaptığımız taramalarımızda da Türkmen edebiyatında kaleme alınmış edebi eserlerden yararlandık. Çalışmanın teorisi ve çalışma yöntemlerini oluşturmak için Hürriyet Gökdayı, Doğan Aksan, Berdi Sarıyev, Hamza Zülfikar, Cafer Özdemir, Serdar Bulut, Berke Vardar, Hamiyet Bursalı, Fulya Topçuoğlu Ünal, Erdal Şahin, Kamile İmer, Ahmet Kocaman, A. Sumru Özsoy, Fevzi Karademir, Erol Barın, Doğan Kaya, Zeki Doğan Koreli, Çiğdem Erol, Aslıhan Turgut, Meylihan Arzu Öztürk, Atilla Dilekçi, Sema Aslan Demir gibi araştırmacıların konuyla ilgili yayınları da bizim için yol gösterici oldu.

İncelemede kalıp ifadelerin tespiti, tanımlanması, biçimsel ve yapısal incelemesi, karşılaştırmaların yapılması, anlam değerlendirmeleri gibi çalışmalar yapıldı. Daha çok Hürriyet Gökdayı'nın teorik düşüncelerini temel aldık.

1.3. Başlıca Kavramlar

Eserde kullanılan bazı kavramları açıklamak, bu kavramlardan hareketle kalıp sözlerin daha iyi anlaşılmasını ve aralarında ne gibi bir ilişkinin var olduğunu sağlaması bakımından gereklidir. Çünkü kullanılan her bir kavram kalıp sözlerle bağlantılıdır ve onun doğuş, gelişim, kalıplaşma süreci ve kullanıldığı toplumdaki işlevi açısından son derece önemli ve bağlantılıdır. İşte bu yüzden kalıp sözlerle yakından alakalı olan kavramlardan; söz varlığı, kalıp, yapı, anlam, işlev, bağlam ve kullanım sıklıkları gibi kavramlara değinilmelidir.

Kalıp sözler bir toplumun kültürünün göstergesi olarak söz varlığı içinde yer aldığı için öncelikle söz varlığından kısaca bahsetmek doğru olacaktır. “Söz varlığı (vocabulary/ lexion); dildeki sözlüksel birimler, yani sözcükler ve kalıplaşmış birimlerden oluşan bir bütündür (Gökdayı, 2015: 12). Dildeki bu söz varlığı sistemleşmiş yapılardan oluşmaktadır. Bunlar tek bir sözcükten oluşabilirken birden fazla sözcükle bir araya gelerek bir söz öbeği de oluşturabilirler. Dil, bu açıdan kusursuz bir yapıya sahiptir. Bir dili sadece sözcüklerle sınırlamak doğru değildir. Söz varlığının içinde terimler, deyimler ve atasözlerinin yanı sıra kalıp sözler de vardır. Bunlar bir bütün olarak ele alınmalı ve anlam bakımından sınıflandırılmalıdır. Bu açıdan yaklaştığımız zaman her bir birimin cümle içinde bir yapıya, işleve ve anlama sahip olduğunu görürüz. Gökdayı da birimlerin yani sözcüklerin bağımsız bir varlığa sahip olmalarının yanında, diğer sözcüklerle dizisel ve dizimsel ilişkiler kurduğunu söyler. Söz gelimi öbek veya cümle oluşturmak için sözcüklerin yan yana gelmesi, anlamsal ve biçimsel ilişkilerin varlığıyla söz konusu olabileceğini söyler (Gökdayı, 2015: 13). *Kalıp* birden fazla anlamda kullanılan bir sözcüktür. “Arapça kâlib/ kâleb kökünden gelmekte ve Türkiye Türkçesindeki anlamlarına bakıldığında genel olarak kalıp sözcüğünün biçimle, görünüşle, sınırları kesin çizgilerle belirli bir biçimle ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Kalıplaşan birimler de daha önceki biçimlerini terk edip yeni bir biçime girmekte ve girdikleri biçimde öylece kalmaktadırlar. Bu birimleri nitelemek için de kalıplaşmış sıfatlar kullanılmaktadır (Gökdayı, 2015: 13, 14). Gökdayı’nın ifadelerine göre kalıp söz, belli bir forma sahiptir. Bu dil birlikleri kullanıldığı toplumun söz varlığında değişmez birer görev üstlenerek vermek istedikleri mesajın herkes tarafından anlaşılmasını sağlaması açısından da önem taşırlar. Bu kalıplar iletişimde bir toplumun can alıcı noktası olarak kabul edilirler. Çünkü iletişimin kolaylaşmasını sağlaması ve tek bir cümleyle derin mesajlar vermesi açısından da son derece önemli birer dil birliğidirler.

Çalışmanın konusu Türkmen Türkçesinde kalıp sözler olduğundan özellikle *kalıp sözlerin* tanımı yapılacak ve sınırları çizilmeye çalışılacaktır. Kalıp sözler, üzerine bugüne kadar fazla çalışma yapılmamış, genellikle atasözü ve deyimlerle birlikte değerlendirilmiş ve onlarla beraber ele alınarak incelenmiştir. Ancak günümüzdeki çalışma ve değerlendirmelerle birlikte, yapılarındaki farklılıklardan da yola çıkılarak bu dil birliklerinin deyim ve atasözlerinden ayrı ele alınmasının daha uygun olacağı düşünülmektedir.

Kalıp sözler ile ilgili araştırmalar ilk olarak batıda başlamıştır. Bahsettiğimiz terimi ilk defa “konuşma etikleri” terimiyle 1964 yılında F. Pappo kullanmıştır. Türkiye Türkçesinde ise Hürriyet Gökdayı bunun karşılığı olarak “kalıp sözler” ifadesini kullanır (2015: 2).

Son yıllarda bu kalıp sözleri farklı bir sınıflandırma içerisine alan bazı araştırmacılar vardır. Sözünü ettiğimiz konuda Doğan Aksan’ın (1997: 7) “bir dilin söz varlığından yalnızca o dilin sözcüklerinin değil, deyimlerin, kalıp sözlerin, kalıplaşmış sözlerin, atasözlerinin, terimlerin ve çeşitli anlatım kalıplarının oluşturduğu bütünün anlaşıldığını söyle”diğini belirten Gökdayı, söz varlığında çeşitli anlatım kalıplarının varlığından bahsedildiğinden, ancak bunların açıklanmadığından da bahseder (2015: 12).

Kalıp sözler Türkiye Türkçesinde de ele alınarak konuya farklı yaklaşımlar getirilmiştir. *Kalıp Sözler ve Türkçedeki Örnekleri* adlı yazıda kalıp sözler için “her toplumda belli durumlarda söylenmesi gelenek olmuş sözler, duyguları açığa vuran kalıplar, çeşitli klişeler vardır” şeklinde

bahsedilir. Örneğin bir kimseyle karşılaşıldığında, onu selamlarken, bir kimseden yardım ya da iyilik görüldüğünde, bir şey rica edildiğinde, hasta olduğunu öğrendiğimiz bir kimseye söylenen sözler gibi. Hitap biçimleri ve hitap davranışlarıyla iç içe olan bu konu toplumsal dilbiliminin ilgi çekici sorunlarından biri olup son zamanlarda yabancı dil öğrenimi/öğretimi alanıyla da ilgisi dolayısıyla daha çok önem kazanmıştır. Bir yabancı dil öğrenilirken yalnızca onun dilbilgisi ve okuma kitapları ile sözlüklerinde geçen kullanım biçimlerini öğrenmek yetmemekte, o dili konuşan toplumun kültürünü, insanlar arasındaki davranış biçimini, değişik durumlarda söylenmesi gereken sözleri, tepki tarzlarını, hitap yollarını ve davranışlarını da bilmek ve öğrenmek gerekmektedir (Aksan, 2017: 163). “Bir topluluk içinde yemeğe başlanırken, yemekten kalkılırken, yol sorulurken, doğum, ölüm, evlenme gibi olaylar karşısında söylenmesi gerekli olan ve gelenekselleşen sözler bir yabancı için gerçekten zor ve ancak o toplumda bir süre yaşamakla ya da o toplumun yazılı ürünlerinden gereğince yararlanmakla elde edilebilecek bir birikim olduğu için son yıllarda yabancı dil öğretimi sırasında bu birikimin edinilmesini sağlayacak yolda planlamalara gidilmektedir”(Aksan, 2017: 164).

Gerek bu gibi sözler, gerekse hitap biçimleri değişik kültürler arasındaki farklılıkları gün ışığına çıkarmakta, bir yabancı dil öğrenirken beliren bir tür kültür çatışmasının nedeni olmaktadır. *El öpenlerin çok olsun, Allah acısını unutturmasın, ağzından yel alsın, gözünü seveyim, öp babanın elini* gibi... (Aksan, 2017: 164).

Bu araştırmaya göre her dilde görülen kalıp sözler genel olarak içerik bakımından birbirine yakındır. Kalıp sözlerde dinsel inanışlardan ve görgü kurallarından kaynaklanan çeşitli etkenlere dayanan bir benzerlik olduğu gözlemlenmiştir. “Bir işin istenen biçimde sonuçlanması üzerine ‘Tanrı’ya şükür’, ‘Allah’a şükür’ sözleri ile İngilizcedeki ‘thank God’ benzerliği gibi (Aksan, 2017: 164).

Hamza Zülfikar’ın *İlk Anda Akla Gelen Hazır Söz Kalıpları* çalışmasında kalıp sözler için yaptığı tanım şöyledir: “Kalıp sözler, yargı bildiren, bir olay, bir durum karşısında ilk anda akla gelen ve ‘şaşkınlık, hayret, güvensizlik, umursamazlık, yanlışlık, usulsüzlük, uyarma, dikkat çekme, karşılama, ağırlama, uğurlama, emin olma veya emin olmama, hatır sorma, kuşku, keyfilik, nefret, kin’ gibi çeşitli duyguları, söze dönüştüren kısa anlatımlardır. “Hayırdır. Amma yaptın. Bana ne. Dur bakalım. Güle güle (gidin). Hoş geldiniz. Bırak şu gevezeliği. Canın sağ olsun. Allah kahretsin” yapı olarak kalıplaşmış sözlerdir. Bunlar yaşanan bir olay veya durum karşısında ilk akla gelen cümlelerdir” (Zülfikar, 2015: 231).

Fevzi Karademir’e göre ise; “halk bilmecelerinin üretilmesinde ve varlığını sürdürmesinde kalıp kullanımların önemli rolü vardır. Bilmecelerin en temel yapısal değerleri olan bu kalıplar, giriş kalıpları, bitiş kalıpları, bilmeceyi içine alan kalıplar olmak üzere üçe ayrılır”(Karademir, 2007: 103).

Karademir, halk bilmecelerinde de karşılaştığımız kalıplaşmadan bahsederken “Atasözleri, deyimler, dualar, beddualar, maniler gibi sözlü gelenek içinde hayat bulan halk bilmecelerinin büyük çoğunluğu da söz konusu kalıplarda üretilmiş ve varlığını sürdüre gelmiştir.” diyerek bunlardaki kalıplaşma olgusunu ortaya koymaya çalışmıştır (Karademir, 2007: 103).

Cafer Özdemir ise kalıp sözlere Âşık edebiyatı unsuru olarak yaklaşmıştır. Onun tanımı şöyledir: “Kalıp sözler bir dilin en dikkat çekici yönlerinden biridir. Toplumsal hayata ait unsurlar içermesi, dini inançları yansıtması, söyleyen kişinin iç dünyasına özgü ipuçları vermesi, bünyesinde kültürel değerleri barındırması kalıp sözlerin dil açısından önemini ortaya koymaktadır. Zengin bir içeriğe sahip olması, konuşma dilinde sık sık kullanılmasını sağlar. Bu yüzden kalıp sözler doğru, etkili ve güzel konuşan kişilerin öncelikli olarak bilmesi/kullanması gereken dil unsurlarıdır” (Özdemir, 2015: 286).

Gökdayı, kalıp sözleri “bir toplumun bireyleri arasında belirli iletişim durumlarında geleneksel olarak kullanılan, duyguları, düşünceleri ve dilekleri açığa vuran en az iki sözcükten oluşan, tek bir kavramı mecazsız olarak karşılayan, zaman ve kişiyi gösteren ekler dışında biçim olarak hep aynı kalan, kullanım yerleri sınırlı kalıplaşmış sözcük dizileri” şeklinde tanımlamaktadır (Gökdayı, 2015: 69).

Kalıp sözleri “ilişki sözleri” kavramıyla karşılayan Aksan, bu sözlerin; bir toplumda değişik durumlarda kullanılması adet haline gelmiş sözler olduğunu ve o toplumun kültürünün ayrılmaz bir parçası olma özelliği gösterdiğini belirtir. Kalıp sözlerin insan ilişkilerini düzenlemek gibi çok önemli bir görevi olduğunu ve bu yönüyle de Türk kültürünün birçok yönüne ışık tuttuğunu söylemektedir (Aksan, 2015: 42).

Cafer Özdemir, Serdar Bulut’un “Kalıp sözler de tıpkı deyimler ve atasözleri gibi, toplumun kültürünü, inançlarını, insan ilişkilerindeki ayrıntıları, gelenek ve görenekleri yansıtan sözlerdir. Aynı dili konuşan bir toplumun kültürüne ışık tuttuğu, onun inançlarını insan ilişkilerindeki ayrıntıları, gelenek ve görenekleri yansıttığı görülmektedir (Bulut, 2012: 1121) tanımından yola çıkarak “içerdiği zengin bilgiler dolayısıyla kalıp sözleri diğer kalıplaşmış sözlerle birlikte ele almak gerekir” demiştir (Özdemir, 2015: 287).

Özdemir, kalıp sözlerle o toplum kültürünün sıkı bir ilişkisi olduğunu söyler. Çünkü belli görevleri olan bu sözler, kültürel yaşamın bir parçası olarak kullanılmıştır. Köklü bir sözlü kültüre sahip olan Türklerde kalıp sözlere de çokça rastlanıldığını ifade eder. Aşıkların şiirlerinde de kalıp sözlerin oldukça zengin olduğunu açıklar. Örneğin âşıklar kararlılık ve azim göstergesi için “ahdım var” sözünü kullanmıştır (2015: 287).

Serdar Bulut, Anadolu ağızlarında farklı bir zenginliği ortaya koyan kalıp sözleri araştırma konusu yapmıştır. Ona göre kalıp sözlerin belli durumlarda söylenmesi gelenek haline gelmiştir. Bunlar sayesinde toplumun kültürü, inançları, yaşayış ve gelenekleri hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir. “Çünkü bu sözler toplumun hafızasında duran ve konuşmalarda anlatımı kolaylaştırmaya yarayan renkli söyleyiş özellikleridir. Toplumdan topluma hem söyleyiş hem de kullanım olarak farklılıklar göstermektedir” (2012: 1117).

Gül, Dede Korkut Hikayeleri’nde manzum ve mensur halde klişeleşmiş kalıp sözlerin varlığından bahseder. Hikayelerde yoğun olarak bulunan bu sözlerin Dede Korkut’tan önce de sözlü kültürde var olduğunu ve anlatıcı ozanların bu geleneği devam ettirdiğini belirtir (2008: 105).

Bulut, Anadolu ağızlarında kalıp sözlerin varlığından ve kullanımında artış olduğundan söz eder, kalıp sözlerin tanım ve sınıflandırılmasında karışıklıklar olduğundan bahseder. Belirgin ölçütlerde tanımlanır ve sınırlandırılırsa, dilbiliminde biçim ve anlam bakımından daha sağlıklı çalışmalar yapılabileceğini söyler. Bulut da farklı duygu ve düşünceleri açığa vuran bu kalıp sözlerin, bir kimseyle karşılaşıldığında, selamlaşma sırasında, bir kimseden yardım ya da iyilik görüldüğünde, bir ricada bulunmada, hastalık durumunda hastaya ziyaret esnasında vb. durumlarda söylendiğini belirtir (2012: 1119).

Bir çocuğun doğumu üzerine ailesine “analı babalı büyüsün”, “ömürlü, hayırlı olsun”, “güle güle büyütün” gibi sözler söyleriz. Bulut’a göre bu sözler bir gereksinimden doğar ve bu bizlere geleneklerin dayatmasıdır. Ona göre atasözleri ve deyimleri bazı durumlarda söyleme zorunluluğumuz yokken bu kalıp ifadeleri söyleme zorunluluğumuz vardır (2012:1119).

Barın, yabancılara Türkçe öğretiminde temel söz varlığının öneminden bahseder ve öğrenecek kişinin ne kadar işine yarayacağını önemine vurgu yapar. Konuşma ve yazı dilinin farklı olduğunu, iletişim kurmada sıkça başvurulan kalıp sözlere (günaydın, iyi günler, Allah’a ismarladık, güle güle, hayırlı işler vb.) yazılı metinlerdeki sıklık taramalarında ilk sıralarda rastlanmayabileceğini tespit ettiğini ifade eder. Ona göre iletişim kendisi dil kaynaklıdır ve söz varlığında doğal, konuşma dili esas alınmalıdır. Çünkü yabancılara Türkçe öğretiminde dil ve Türk kültürünü anlatmak esastır. Zira dil öğrenmek aynı zamanda yaşantıların kazandırılmasıdır. Burada kelimelerin sıklığı ve kelimelere yüklenen anlam zenginliği önemlidir (2003: 312-313).

Gökdayı’ya göre yapı, dille ilgili araştırmalarda üzerinde en çok durulan kavramdır. Ona göre bir dil birimi betimlenmek isteniyorsa ilk olarak o birimin yapısı araştırılmalıdır. Zira yapı (structure), bir bütünün ve onun parçalarının birbirleriyle arasında kurulan ilişkilerdir. Bunun sonucunda bir düzen ve sistem ortaya çıkar. Bu bütünden bir biçim (form) ortaya çıkar. Bunlar çeşitli dizimsel ilişkiler ve anlamsal bağlarla bir araya gelerek bütün halinde bir biçime girerler (2015: 14). Bununla

aynı zamanda dış görünüş kastedilir. Bu dil birimleri aynı zamanda bir anlam (meaning, signification) bildirir (Gökdayı, 2015: 15). Bu bakımdan düşünüldüğünde kalıp sözlerin belirlenmesinde ve sınıflandırılmasında anlam büyük bir öneme sahip olacaktır. Çünkü anlam, kalıp sözlerde verilmek istenen mesajın odak noktasıdır. Ortak dilde değişmeyen bir yere sahiptir ve söylendiği zaman kişiden kişiye değişmez. Bu bakımdan kalıp sözlerin konusunu oluştururlar da diyebiliriz. “Anlam genellikle sözcük düzeyinde ele alınan bir olgu olmasına rağmen cümlede kullanımından sonra tek başınaykenki anlamıyla aynı olmayabilir. Örneğin; *Odun kırarken baltayı taşa vurdum* cümlesinde ‘baltayı taşa vurmak’ gerçek anlam iken arkadaşım *konuşurken baltayı taşa vurdum* cümlesinde gerçek anlamından tamamen uzaklaşmıştır. Burada değişmece anlam ve bağlam gibi başka unsurların da ele alınması gerekir. Dolayısıyla, anlam üzerinde durulurken hem yapı hem de işlev göz önünde bulundurulmalıdır (Gökdayı, 2015: 15)”. Bunlardan hareketle kalıp sözlerde de anlamın bu şekilde ele alınması doğru olacaktır.

Gökdayı’ya göre yapı (structure); bir bütün ile o bütünü oluşturan birimler ve bunların birbirleriyle kurduğu ilişkilerin adıdır. Bu bütünü oluşturan öğeler, çeşitli dizimsel ilişkiler ve anlamsal bağlarla bir araya gelir, bütün halinde bir biçime girerler. Biçimden kasıt yani form, bütünün dış görünüşüyle alakalıdır. Bir yapıya dayanan ve bir biçimi olan dil birimleri, aynı zamanda bir anlam (meaning/signification) bildirir. Kalıp sözler ve diğer kalıplaşmış dil birimler anlamlarıyla da kalıplaşmış olduklarından kalıplaşmış dil birimlerinin sınıflandırılmasında anlam bir dayanak noktası oluşturabilir (2015: 15).

Anlam dildeki bir kavramın insan zihninde canlandırdığı karşılıktır. Gökdayı yazısında bunların tek başına taşıdığı anlamı bir cümle içinde kullanıldığı zaman kaybedip yeni anlamlar kazanabildiğinden bahseder. Örneğin baltayı taşa vurmak deyimini *Odun kırarken baltayı taşa vurdum* cümlesinde gerçek anlamında kullanılırken *Arkadaşım *konuşurken istemeden baltayı taşa vurdum** cümlesinde gerçek anlamından çıkıp söylememesi gereken bir durumu söylemiş olmaktan bahseder. Dolayısıyla, anlam üzerinde durulurken hem yapı hem de işlev göz önünde bulundurulmalıdır demiştir (Gökdayı, 2015: 15).

Bütün bu bahsi geçen dil birimlerinin tabii ki bir de işlevi (function) vardır. Kalıp sözlerin tanımının doğru bir şekilde yapılabilmesi işlevlerinin bilinmesiyle mümkün olacaktır. Bu da öncelikle kullanılmasına bağlıdır. İşlev, bir dili konuşan toplumların ihtiyaçlarına yönelik olarak o dilin kullanımı ve istenileni anlatmada güdülen amaçtır. Çünkü sözlü olarak vermek istediğimiz bir mesajı dil aracılığıyla işlevsel hale getiririz. Örneğin bir kişiye seslendiğimizde aldığımız *Efendim* yanıtı onun bizi duyduğunun ve iletişimin başladığının bir göstergesidir.

Bağlam (context) ise dil içi ve dil dışı olarak ikiye ayrılır. İletişim durumunda mevcut olan dilbilgisel, fiziksel, sosyal ve psikolojik her şey olarak algılanabilir (Gökdayı, 2015: 16).

Sıklık (frequency) sözlü veya yazılı bir metinde veya derlemede bir birimin kullanım sayısıdır. Bunlar sözlü veya yazılı metinlerde eşit değildir. Kullanım sıklığına göre değişirler ve her dilde farklı sıklıklara sahiptir. Bunların vermek istedikleri mesajlara bakılarak kalıplaşma durumu tespit edilebilir (Gökdayı, 2015: 16-17).

1.4. İzlenen Yöntem

İncelememizde kalıp ifadelerin tespiti, tanımlanması, biçimsel ve yapısal incelemesi, karşılaştırmaların yapılması, anlam değerlendirmeleri gibi çalışmalar yapıldı. Daha çok Hürriyet Gökdayı'nın teorik düşüncelerini temel aldık.

Bu yöntemler sonucu tespiti yapılan kalıp sözlerin günlük dilde kullanılma sıklığı da göz önünde bulunduruldu. Bu kullanılma sıklığı, hem işlevsel hem de anlamsal açıdan diğer sınıflandırmalardan ayırt edilmesini sağlamada yardımcıdır. Çünkü kalıp sözlerin gün içinde insanlar arasında iletişimi sağlamada bir kolaylık olduğu düşünülürse kullanım oranının yüksek olması kaçınılmaz bir gerçektir. Örneğin; güne başlarken birbirimize dediğimiz *Günaydın/ İyi sabahlar/ Hayırlı Sabahlar* kalıp sözü günlük dilde iletişimin başlangıcı sayılır. Gün içinde sabahleyin ilk kez karşılaşılan iki veya daha fazla insanın birbirine bu sözü söyleyerek iletişimi başlatması, toplumun bir geleneği olmuştur ve o toplumun diline yerleşmiş söylenmesi görev haline gelmiş bir ifadedir. Gün içinde, sabahtan öğle vaktine kadar olan bu süreçte hemen hemen her insan önce evindekilerle daha sonra sokakta ve iş yerindeki insanlarla bu sözlerden birini kullanarak güne başlar. Böylece gün içinde birçok yerden günaydın kelimesi duyulabilir. Bazılarının kullanımı diğerlerine göre daha az olsa da yine birisi bir yakını kaybetmiş zaman herkesin ona *Başın sağ olsun/ Allah rahmet eylesin* demeyi ihmal etmeyeceği bir gerçektir. Toplumun iletişimde vazgeçilmez bir parçası yaptığı bu kalıp sözlerin günlük hayatta ve konuşma dilinde kullanılma oranı daima yüksek kalmaya devam edecektir.

Bu çalışmada, Türkmen Türkçesindeki kalıp sözlerin atasözü ve deyimlerden farklı bir sınıflandırma içerisinde değerlendirilmesi ve bu dildeki kalıp sözlerin başlı başına bir konu olarak ele alınması, yapı, anlam, bağlam ve işlev yönünden ayrı bir grupta incelenmesi amaçlanmıştır. Ayrıca çalışmada, Türkmen Türkçesiyle verilmiş tüm örneklerde Latin harfli yeni Türkmen alfabesi esas alınmıştır.

Böylece Türkmen Türkçesindeki kalıp sözlerin söz varlığı içindeki diğer kalıplaşmalardan ayrılmasına, farklı olduğunun anlaşılmasına ve ayrı bir grupta incelenip sınıflandırılmasına katkıda bulunmuş olacağız.

1.5. Sonuç

Çalışma, Türkmen Türkçesinde yer alan kalıp sözlerin söz varlığı içindeki diğer kalıp birimlerden ayrı bir sınıfta incelenmesi ve ayrı bir sınıflandırma altında ele alınması için yapılmış bir çalışmadır. Kalıp sözler çoğunlukla atasözü ve deyimlerin içinde ele alınarak çalışılmıştır. Bu çalışmayla bu kalıp sözlerin bunlarla karıştırılmaması ve ayrı bir sınıflandırma içinde ayrı kalıp sözler adı altında ele alınması, bizim açımızdan Türkmen Türkçesinin anlatım olanaklarını açıklaması bakımından oldukça önemli ve zorunlu bir konu olarak görülmektedir. Dilbilim yöntemlerinin de kullanılarak hazırlandığı bu çalışma söz konusu kalıp sözlerin tanımlanması, yapı, işlev, bağlam, anlam ve sıklık açısından ele alınıp incelenmesi, atasözü ve deyimlerden farklarının belirlenip sınırlarının çizilmesi ve bunlara göre sınıflandırılması Türkmen kültürünü yansıtmaları bakımından son derece önemlidir. Kalıp sözler lehçeden lehçeye aktarmalarda oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Bu tür dil birimlerinin bir sözlüğü olmadığı için aktarmalarda birçok anlam hatası ile karşılaşmaktadır. Bu tür çalışmaların artması ve bu dil birliklerinin sözlüklerinin yayınlanması ile hem bu eksiklikler giderilecek hem de yüzyıllar boyunca farklı yollarla birleşerek bir anlam dünyası oluşturan bu tür dil birliklerinin ortaklığının tespit edilmesiyle günümüz Türk lehçelerinin birbiriyle yakınlaştırılması mümkün olacaktır. Bu ise, kültürel, tarihi ve sosyal açıdan beraberlik ve ortak kültür konusunda tespitler yapmamızı sağlayacaktır.

Çalışmamızda kalıp sözlerin tanımını yapıp diğer kalıp dil birimlerinden farkı ve farklı bir sınıflandırma içinde ele alınması gerektiği üzerinde durulacaktır. Kalıp sözlerin yapı, işlev, anlam ve bağlam açısından incelemesi yapılacaktır. Bu sözlerin Türkmen kültüründeki yeri ve kullanım alanları üzerinde durulması planlanmaktadır. Son olarak da sözlü ve yazılı kaynaklardan, sözlüklerden derlenen ve alfabetik sıraya göre dizilip anlamları açıklanarak bir liste halinde çalışmanın sonunda sözlük şeklinde verilmesi amaçlanmaktadır.

İkinci Bölüm İNCELEME

2.1. Kalıp Sözler

2.1.1. Dilde Kalıplaşma ve Kalıplaşmış Dil Birlikleri

Bir dili kullanan toplumlar o toplumun kültürel değerlerine göre iletişimi kolaylaştırmak adına belli kalıplarla iletişimi hızlandırabilirler. Zira kalıp sözler, kullanıldıkları toplumun her bölgesinde aynı anlam ve mesajı taşıdıkları için insanlar arasında kolay bir iletişim yolu olarak kabul edilirler. Bu dil birlikleri, kişiden kişiye değişmeyen, verilmek istenilen mesajın herkese göre aynı olduğu, yerleştiği kültürün değerlerini, yaşama bakış açısını yansıtan kalıp sözlerdir. Tabii ki bunları diğer söz varlıklarından ayıran en önemli nokta kalıplaşmış olmalarıdır.

Her dilde kalıplaşma belli sınırlar içerisinde yapılmıştır ve mutlaka vardır. Bu kalıplaşma dereceleri bazen tek bir sözcükte kalabildiği gibi bazen de sözcüklerin bir araya gelmesiyle oluşur. İnsanoğlu, etkili bir iletişim kurabilmek adına, doğası gereği dilin sağladığı bütün kısa yolları kullanır. Bu kısa yollar, iletişimi kolaylaştıran kalıp ifadelerden başka bir şey olamaz. Bunlar; atasözleri, deyimler, ikilemeler ve kalıp sözlerdir. Çünkü insan yapısı gereği iletişim esnasında içinde bulunduğu durumu en kolay ve en anlaşılır şekilde ifade edebilecek sözcükleri veya sözcük gruplarını kullanır. Bunu sağlamanın tek yolu da o dili konuşan toplumun kullandığı hazır kalıplardır. İnsanoğlu bu kalıp sözler sayesinde etkili ve hızlı bir iletişim sağlayarak kendini ifade etmede, hem zamandan kazanır hem de daha rahat bir şekilde anlaşılacak için zemin hazırlar. Ayrıca ifadesi güç olan ölüm karşısında sabır dileme, hastalıkta şifa dileme gibi durumlarda bu kalıp sözler vasıtasıyla derdini daha rahat anlattığı gibi yanlış anlaşılmaktan da kurtulur.

Kalıp sözler dünyanın her yerinde kullanılırlar, bu yüzden evrenseldirler. Sadece her dilin kendi ses, biçim ve söz dizimsel özelliklerine göre gramatik değişiklikler gösterirler. Ancak vermek istedikleri mesajlar yakındır. Örneğin; dünyanın her yerinde sabah uyanınca insanlar, iletişimin ilk adımı olarak birbirlerine *Günaydın* derler. Bu her dilde farklı söylenebilir; İngilizcede *Good morning*, Almancada *Guten morgen*, Rusçada *Dobroye utro*, Azerbaycan Türkçesinde *Sabahınız xeyir!*, Türkmen Türkçesinde *Ertiriňiz haýyrly bolsun*, gibi... Ama vermek istediği mesaj, iletişim adına evrenseldir.

Tabii ki bu kalıp sözler, bazen sadece o an söylenmesi zorunlu olan kültürel ve sosyal bir görev zihniyetiyle de kullanılabilir. Yani söylenmesi zorunlu olan kalıp sözler de mevcuttur. Bunlar ölen bir kişinin yakınına baş sağlığı dilemek için söylenen *Başın sağ olsun, Allah rahmet eylesin, Allah geride kalanlara sabır versin, Mekanı cennet olsun, Toprağı bol olsun, Nur(lar) içinde yatsın* sözleri gibi ifadelerdir. Burada, ölen kişinin yakınına bu sözlerle teselli verilmez ve sessiz kalınır ise toplum tarafından bir ayıplanma veya dışlanma söz konusu olacaktır. Böyle durumlarda bu kalıp sözlerin söylenmesi bir zorunluluk hali alır. Öyleyse bu kalıp sözler, sadece içten gelerek söylenen sözler olmaktan ziyade toplumun yaptırım gücünün de bir göstergesi olan sözlerdir. İşte bu açıdan bakıldığında hazır kalıp şeklinde olan bu sözler bir toplum içindeki insanların iletişimi sırasındaki huzur ve devamlılık açısından en önemli parçalardan biridir.

Çalışmada, dilin kalıplaşma konusundaki yapısını tanımak, bu kullanım kolaylığının hangi yollarla oluştuğunu ve nasıl ortaya çıktığını görmek için bu konunun Türkmen Türkçesi çerçevesinde ele alınması düşünüldü. Buradan yola çıkarak kalıplaşmanın ne olduğu, dildeki kalıplaşma süreci ve kullanım alanları; Türk dilinin lehçelerinden biri olan Türkmen Türkçesindeki örneklerden

hareketle ele alındı, tespit edilen kalıp sözlerin Türkiye Türkçesindeki karşılıkları da anlam olarak verilerek bir bakıma Türkiye Türkçesindeki şekilleriyle de karşılaştırılmak suretiyle çalışmanın konusu oluşturuldu.

2.1.2. Kalıplaşma Nedir?

Kalıp kelimesinin Arapça “kalib/kaleb” kökünden geldiğini yazmıştık. Kalıplaşma kelimesi ise Püsküllüoğlu’na göre “kalıplaşmak” eylemi olarak açıklanmıştır. Kalıplaşmak, Püsküllüoğlu tarafından “kalıp durumuna gelmek, belli bir biçim almak ve o biçimde kalmak” olarak tanımlanmıştır (Gökdayı, 2015: 22). Ayverdi ise yine Püsküllüoğlu gibi “kalıplaşmak işi” terimini “Kalıp halini almak, belli bir şekil ve biçim kazanmak, değişmez bir durum almak” diye tanımlamıştır (Gökdayı, 2015: 23). Çağbayır ise bu sözcüğü “(1) kalıp durumuna gelmek eylemi, (2) önceleri değişebilir veya çekim eki görünümünde iken kelimenin veya grubun ayrılmaz bir parçası durumuna gelme “biçiminde bir açıklama getirerek kalıplaşmak eylemini de “(1) Kalıp gibi belli ve değişmez bir şekil almak, (2) Şablon durumuna gelmek; katılaşmak, donmak, (3) Dil öğeleri veya birlikleri için özel anlam taşıyacak biçiminde öz anlamını yitirmek” olarak tanımlamıştır (Gökdayı, 2015: 23). Son olarak da Türkçe Sözlük’te (TDK, 2005: 1046) kalıplaşmanın karşısına “kalıplaşmak işi” diye yazılmaktadır. Kalıplaşmak da “(1) Belli bir biçim almak, klişeleşmek, (2) (Dil bilgisinde) görevini yitirmek, (3) Durumunu sürdürmek, belli bir durumun dışına çıkmamak” olarak tanımlanmaktadır (Gökdayı, 2015: 23).

Tanımlardan yola çıkarak kalıplaşma hakkında bazı çıkarımlara varabiliriz. Bu çıkarımlar kalıplaşmada kalıplaşan sözün/sözlerin tek başına ya da söz öbekleri halinde kalıplaşmaya girdiğini ve yeni biçimini koruduğunu böylece o biçimi sabitlediğini gösteriyor. Kalıplaşan sözün yeni girdiği biçiminde çekirdek kısmın aynı kalması suretiyle bazı değişiklikler yapılabildiği görülüyor. Buradan hareketle kalıplaşan kelimenin/kelimelerin birimler halinde önceki biçimlerinden kurtulup tamamen yeni bir forma kavuştuğu ve bu formda sabitlendiği şeklinde bir sonuç çıkartabiliriz. Kalıplaşan sözler yeni biçimine girdikten sonra yeni bir anlam kazanarak değişmez, o kültürü sürdüren toplum tarafından aynı kalacak şekilde kullanılmaya başlar ve iletişime yeni bir boyut kazandırır. Tek başına kullanılan bu birimler kalıplaşma sonucu artık yeni biçiminde ve yeni anlamında kullanılmaya başlar. Ve ihtiyaç duyulmadığı sürece aynı kalmaya devam ederler. Tüm bu süreç sadece biçimsel bir değişimin süreci değildir. Aynı zamanda yapısal, anlamsal ve işlevsel olarak da bir değişim sürecidir. Kalıplaşma bir zaman sonra biçimsel değişiklikten ziyade yüklendiği anlam ve işlevle önem kazanır. Gökdayı’nın “Türkçe konuşanların karşılaştıklarında selam verdikten veya telefondaki girişten sonra söyledikleri Nasılsın(ız)? sorusu, bu durumu örnekler. Muhatabıma *Nasılsın(ız)?* diyen kişi, eğer ortada bilinen bir sağlık sorunu yoksa, karşındakinin beden veya ruh sağlığını merak ettiği için değil, nezaket kuralları gereği ve öyle yerleştiği için bu soruyu sorar. Kimse de bu soruyu ciddiye alıp nasıl olduğunu anlatmaya kalkmaz. Sadece *İyiyim (teşekkür ederim) sen nasılsın/ siz nasılsınız?* biçiminde bir karşılık verir. İşte *Nasılsın(ız)?* kalıp sözünün kullanımında işlevin anlamı geri plana itmesi açıkça görülebilir (Gökdayı, 2015: 24).

Kalıplaşma kendiliğinden ortaya çıkan ve oluşan bir şey değildir. Kalıplaşmanın gerçekleşmesi için bir süreç gerekir. Bir toplumun oluşturduğu bireylerin geçmişte kurdukları iletişimin en güzel örnekleri atasözleri, deyimler, kalıp sözlerdir, çünkü bu kavramlar kalıplaşma sonucunda oluşmuş zaman içinde geçmişten günümüze yaşayarak gelmiştir. Bu açıdan ele alındığında bu ifadelerin zamana meydan okuduğunu söylemek hiç de yanlış olmayacaktır. Birçoğu değişmeden ya da ufak tefek ses veya kelime farklılıklarıyla yöreden yöreye çok az denilebilecek değişikliklerle kullanılmaya devam edegelmişlerdir. İşte bu sözler toplumun kelime dağarcığındaki zenginliğin yanı sıra dilin ne kadar güçlü bir anlatım gücüne sahip olduğunun da göstergesidir. Zira kalıp sözler demek az sözle geniş bir mesaj vererek iletişimi kolaylaştırmak demektir. Bahsettiğimiz konuda atasözleri ve deyimlerin yeri de oldukça farklıdır. Dilin bu derinlik ifade eden söz varlığı ürünleri de belli kalıplara

girerek günümüze kadar ulaşmış ve halen de yaşamaktadır. Bu kullanım özellikleriyle, geleceğe uzanan süreçte önümüzdeki yüzyılların nesillerine aktarılmak üzere kullanılmaya ve yaşatılmaya devam edeceklerdir. Biz bütün bunlardan hareketle kalıp sözlerin, günümüzden asırlar öncesinde yaşayan atalarımız tarafından kullanıldığı süreçte sözcüklerin birbiriyle birleşerek oluşturulduğu, onların tecrübeleri sonucunda ortaya çıkan iç içe geçmiş birer yapı olduğu sonucuna varabiliriz. Bu ifadeler, aynı zamanda yer alınan sosyal hayatın içinde insanlar tarafından kullanılan toplum kültürünün canlı birer örneğidirler. Örneğin; “Ağaç yaş iken eğilir” atasözümüz bir insana öğretilbilecek bütün ahlaki, karakteristik, fiziksel beceri gibi hem zihni hem de şahsi ve sosyal davranışların belli bir yaş grubunda iken yani erken yaşlarda verilebileceğinin mesajını içermektedir. Bu kalıp söz, bir insanı en güzel şekilde eğitmenin onu erken yaşlarda yönlendirmekten geçtiğini ifade eder. Örneğin bugünün bir çocuğunu ele alalım; bir çocuğun karakterinin temel yapı taşlarını en doğru şekilde örerek ondan sağlam ve muazzam bir duvar meydana getirmenin en doğru zamanının çocuğun altı yaşına kadar öğrendikleriyle mümkün olabileceği gelişim ve öğrenim psikolojisinin savunduğu bir konudur. Bu yaşa kadar öğrendikleri onun eğitiminin temelini teşkil eder; bundan sonrakiler ise üzerine koyacağı yeni davranışlar olacaktır. Bu alandaki kaynaklar, çocuğa en güzel şekilde eğitim vermenin ve onu ileriki yaşlarında sağlam karakterli ve vatanına, milletine faydalı olabilecek üst düzey yetenek ve ahlaki davranışa sahip yetiştirmenin erken yaşlarda verilen eğitimle mümkün olabileceğinden bahsetmektedir. İşte atalarımızın asırlar öncesi kısa bir cümleyle ifade ettiği bu düşünce bugün bile geçerliliğini korumaktadır. Herkes bu bilginin doğruluğu konusunda hemfikirdir ve kimse bu atasözünü yeri ve zamanı geldiğinde kullanmaktan çekinmez. Öyle ise atasözlerinin iletişimde vermek istediği mesaj ne kadar önemli ise kalıp sözlerin de vermek istediği mesaj, o toplumun yaşam biçimini belirmesi ve iletişim noktasında da kolaylaştırması adına bir o kadar önemlidir. Kalıplaşmanın oluşum süreci atasözlerinde daha uzun bir süreci kapsayabilir. Nitekim kalıp sözlerin de uzun süreçler sonucunda kalıplaşmaya girdiği bir gerçektir. Bu kalıplaşma, o dilin konuşanlarına ve o dilin yapısal özelliklerinin yanı sıra toplumsal değerlerine de bağlıdır. Bütün bu kalıplaşma sürecinde meydana gelen her türlü yapısal değişim o toplumun iletişimde kolaylıklar yaratacak şekilde müthiş bir kültürel ağla örülmüştür. Bu sürecin ne kadar eskilere dayandığı yapılan çalışmalar sonucunda kesinlik kazansa bile dilin canlı bir olgu olması onun hiçbir zaman kesin bilgi olamayacağını da ayrı bir kanıttır.

Gökdayı, atasözleriyle ilgili kalıplaşma sürecini *Dîvānū Lugāti't-Türk'ten* aldığı *Awçı neçe al bilse adhuğ ança yol bilir* atasözüyle açıklar. Bu atasözü günümüzde bazı ses değişikliklerine uğrayarak *Avcı ne kadar al (hile) bilse ayı o kadar yol bilir* şeklinde anlamını koruyarak devam etmektedir (Gökdayı, 2015: 24).

Gökdayı, deyimlerin kalıplaşma süreci için de *Dîvānū Lugāti't-Türk'ten* yararlanır. *Dîvānū Lugāti't-Türk'te başı kökke tegmek* deyiminin bugün de *başı göğe değmek* şeklinde devam edegeldiğini, tarihi süreç içinde sadece ses değişimine uğradığını belirtir. Atasözü ve deyimlerde olduğu gibi, kalıplaşmış birimlerin arasında, girmiş olduğu biçimin tamamen donmuş olduğunu belirten yazar; söz gelimi bin yıllık bir zaman diliminde kullanılan bazı örneklerde değişimin daha çok olduğunu ama hiçbir değişikliğe izin vermeyen birimlerin ise çok az olduğunu vurgulamayı da ihmal etmemiştir (Gökdayı, 2015: 25).

Gökdayı'ya göre bu kalıplaşma sürecinin yazılı ve basılı eserlerin sayısının artmasına paralel olarak kısaldığı ifade edilir. Diğer bir deyişle daha kısa bir süreçte bazı kelimelerin hemen kalıplaşmaya girdiği bir gerçektir. Yazar, örneğin; *Eğitim şart!, Kendine iyi bak!, Yurdum insanı* gibi kalıpları düşüncesini ispat etmekte kullanmıştır (Gökdayı, 2015: 25). Şüphesiz bunda çağımızın teknolojik icatlarının payı büyüktür. Televizyon, radyo, akıllı telefonlar gibi aletlerin dünyanın bir ucundan diğer bir ucuna anında iletişim kolaylığı sağlayabilmesi, bilginin hızlı yayılmasında ve bazı sözlerin daha çabuk kalıplaşmasında etkili olmaktadır.

Sonuç olarak kalıplaşma, bir ya da birden fazla söz öbeğinin sınırlarını çizip yeni bir kalıba girerek o yeni biçimiyle anlamına bakılmaksızın yeni haliyle belli bir işlev için kullanılmasından

ortaya çıkmaktadır. Sözcüklerin belli bir süreç içinde kalıplaşmaya girdiği ve günümüzde bu kalıplaşmanın daha kısa zamanda gerçekleştiği de bir gerçektir.

2.1.3. Kalıplaşmadaki Seviye

Kalıp sözlerin kalıplaşma noktasında geçirdiği süreç birbirinden farklıdır. Çünkü kalıplaşma bir dilin gramer özelliklerine bağlıdır. Öyle ise kalıplaşma seviyesi de o dildeki yapısal özelliklere ait olmalıdır. Bütün bunlar, konuşulan o dilin yapısal özellikleri ve zenginliği ile alakalıdır. Bu açıdan bakıldığında kalıplaşma, yapısal olarak tek bir sözcükten mi yoksa söz öbeklerinden mi meydana geliyor sorusunu kendimize sorabilir ve buna bakabiliriz. Bu, doğru bir gidiş yolu olacaktır. Tabii ki bu noktada ele aldığımız kalıplaşma, yapısal bir dizilimden meydana gelir. Bu yapısal dizilim sonucunda kelime kendi anlamından çıkıyor mu yoksa hala aynı anlamda kullanılabilir mi buna da bakmak yerinde olacaktır. Kalıp sözlerde kelimeler birbirleriyle kalıplaşmaya girerken kendi anlamlarını kaybetmezler. Bu açıdan ele alındığında kalıp sözlerin atasözleri ve deyimlerden ayrıldığını yazmıştık.

Kalıplaşma seviyelerini sınıflandırmak istersek bunu; cümle, öbek, çok sözcüklü sözlük birim ve tek sözcükten oluşan birimler olarak sınıflandırabiliriz (Gökdayı, 2015: 26).

Kalıplaşma her sözcükte aynı seviyede gerçekleşir mi diye düşünüldüğünde bunun mümkün olmadığını söyleyebiliriz. Kalıplaşma her birimde farklı derecede gerçekleşmektedir. Bu kalıplaşmada kelimeler bazen çekirdek halinde kalıplaşmaya girerken bazen de kelimelerin tamamı kalıplaşır. Gökdayı'ya göre de kalıplaşma ya birimin tamamında ya da çekirdek bölümünde gerçekleşir, çekirdekten kasıt; söz öbeğinin birimini oluşturan ve hiç değişmeyen kısımdır (Gökdayı, 2015: 26).

2.1.4. Tam Kalıplaşma

Tam kalıplaşma, sözcüklerin yapısının değiştirilmeden aynı şekilde korunarak kullanıldığı kalıplaşmadır. Bu kalıplaşma türünde kalıp söz birden fazla sözcükten oluşsa da sözcüklerin yeri değiştirilmez ve sözcük öbeği içinde aynı sıralamada kullanılmaya devam eder. Ayrıca bu tür kalıplaşmada kelimeler kendi anlamlarını kaybetmezler.

Tam kalıplaşmanın en güzel örneklerine atasözlerinde sıkça rastlanır. Atasözlerinin bünyesinde tam kalıplaşmaya girmiş örneklerin sayısı daha fazladır. Örneğin; *Mum dibine ışık vermez, Damlaya damlaya göl olur, Doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar, Ağaç yaşken eğilir, Balık baştan kokar, Düşenin dostu olmaz* gibi atasözleri tam kalıplaşmaya girmiş örneklerdir (Gökdayı, 2015: 28). Türkmen Türkçesinde de tam kalıplaşmaya giren atasözlerine bir iki örnek vermek istersek; *Aç tavuk düşsünde dary görer* (Aç tavuk kendini darı ambarında sanır.) (TDDS-I. 25). *Dag daga düşmaz, adam adama düşar* (Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur.) (TDDS-I. 27). *Süýtde agzy bişen suvy üfläp içer* (Sütten ağzı yanan, yoğurdu üfleyerek içer.) (TDDS-I. 39). *Geçä jan gaýgy, gassaba-ýag* (Keçi can derdinde, kasap et.) (TDDS-I. 453). *Gijäniň haýryndan, gündiziň şeri ýagşy* (Gecenin hayrından, gündüzün şerri yeğdir.) (TDDS-I. 469) gibi örnekler verilebilir.

Deyimlerdeki tam kalıplaşmayı da inceleyen Gökdayı, bu tür kalıplaşmaya deyimlerde daha az rastlandığını belirterek şu örnekleri verir: *Dam başında saksağan vur beline kazmayı, Geçti Bor'un pazarı süir eşeği Niğde'ye, Kambersiz düğün olmaz* (Gökdayı, 2015: 28). Türkmen Türkçesinden örnekler vermek istersek; *Din ýoldaşy/ Din yoldaşı* (Din kardeşi) (Yılmaz, 2016: 219). *Aýnal-baky suvy/ Aynü'l-bakî suyu* (Sonsuzluk suyu, ölümsüzlük suyu.) (Yılmaz, 2016: 84-85). *Bilbil zyban/ Bülbül lisân* (Çok konuşan, tatlı dilli-güler yüzlü, hatip) (Yılmaz, 2016: 144-145). *Gözler çyragy/ Göz çeragy* (Göz nuru, iftihar kaynağı.) (Yılmaz, 2016:364-365). *Nyýaz okum düş gelmez/ Niyaz okum rast gelmez* (Dileğim kabul olmaz) (Yılmaz, 2016: 548-549). *Arma/Armaň!* (Kolay gelsin!) (Gücükov, 1997: 60). *Hoş!* (İyi!) (Gücükov, 1997: 42). Tam kalıplaşmaya örnek verilebilir.

Kalıp sözler arasında da tamamen kalıplaşan birimler olduğunu ifade eden Gökdayı, bununla ilgili bir iki örnek de verir: *Toprağı bol olsun, İyi yolculuklar, İyi akşamlar*, vb. kalıp sözler tamamen

kalıplaşmıştır (Gökdayı, 2015: 28). Türkmen Türkçesinden örnek vermek istersek; *Alnyň açyk bolsun!* (Mutlu ol, başarılar dilerim!) (TTS. 29); *Nähili bagt!* (Şansa bak!) (TTS. 44); *Bagyşlaň!* (Bağışlayın, affedin!) (TTS. 43); *Baş üstüne!* (Baş üstüne!) (TTS. 50); *Bayramyňyz bilen!* (Bayramınız kutlu olsun!) (TTS. 54); *Berekella!* (Aferin!) (TTS. 60); *Haý berekella!* (Bravo!) (TTS. 60); *Bar bol!* (Teşekkür!) (TTS. 77); *Boýnuň oňrulsyn!* (Boynun devrilsin!) (TTS. 81); *Külli belalar dep bolsun!* (Bütün belalar def olsun!) (TTS. 147); *Gadyr bilmez* (Kıymet bilmez adam) (TTS. 217); *Gelen yagşy!* (Rica ederim!) (TTS. 248); *Giceňiz rahat bolsun!* (İyi geceler!) (TTS. 270); *Gümüne gitsin!* (Şeytan alsın canını!) (TTS. 318); *Gürrüňi näme!* (Diyecek bir şey yok!) (TTS. 322); *Halalyň bolsun* (Aferin, bravo) (TTS. 328); *Ertiriňiz haýyrlý bolsun!* (Günaydın!) (TTS. 340); *Heliksalam* (Kadınların dilinde aleykümselam) (TTS. 343); *Hoş galyň* (Hoşça kalın) (TTS. 352); *İşdäňiz açyk bolsun!* (Afiyet olsun!) (TTS. 384); *Kör bol!* (Kör ol!) (TTS. 423); *Marş* (Marş! Marş!) (TTS. 446); *Alla medet bersin!* (Allah yardım etsin!) (TTS. 453); *Men size minnetdar* (Size minnettaram) (TTS. 460); *Mümkün däl* (Mümkün değil) (TTS. 466); *Tüýs mugtla!* (Çok ucuz, hemen hemen bedava!) (TTS. 464); *Nakys adam* (Akılsız adam) (TTS. 470); *Näme bolsa bolsun!* (Ne olursa olsun!) (TTS. 473); *Munuň nakysca zatdygyny!* (Ne kadar güzel şey!) (TTS. 470); *Nurbat aman, ýetişin!* (İmdat, aman yetişin!) (TTS. 480); *Oňluk bolsun!* (İyilik olsun!) (TTS. 489); *Ömür baky* (Ömür boyunca) (TTS. 504); *Onuň övzaýy bozuk* (Onun niyeti kötü) (TTS. 511); *Eşekden palan alança ýok!* (Bir bardak suyu içmek kadar kolay!) (TTS. 516); *Rakypyň çekdiği ahyvaý bolsun!* (Düşmanın çektiği ahüvah olsun) (TTS. 541); *Rovaç* (İyi, güzel, üstün, revaçta) (TTS. 548); *Salam* (Selam) (TTS. 556); *Salamälik* (Kadınların selamlaşma sözü) (TTS. 556); *Şükür* (Şükür) (TTS. 611); *Taňry ýalkasyn!* (Tanrıya şükür!) (TTS. 616); *Ol seniň taýyň däl* (O senin dengin değil) (TTS. 619); *Tüveleme* (Aferin!, Ne güzel!, Şükür!) (TTS. 640); *Ugur haýyr bola!* (Başarılar, hayırlı işler!) (TTS. 644); *Valeykimessalam* (Ve aleykümselam) (TTS. 662); *Vessalam* (Başka bir şey yok, iş bitti, tamam) (TTS. 665); *İş gutardy vessalam* (İş bitti, tamam!) (TTS. 665); *Ýaman kelläm agyrýar* (Başım fena ağrıyor) (TTS. 674); *Ýaradan alladan gaýry pena ýok* (Yaradan Tanrıdan başka sığınak yok) (TTS. 678); *Zaluvat* (Yiğit; aferin, bravo) (TTS. 716); *Zyýany ýok* (Zararı yok) (TTS. 722).

2.1.5. Çekirdek Kalıplaşma

Gökdayı'nın tespitine göre, çekirdek kalıplaşmada kalıplaşmaya giren sözcüklerden bazıları hiçbir değişime uğramaz. Sadece önüne, ortasına ya da sonuna bir ek alabilir veya bazı sözcükleri değiştirebilir. Bunlar biçimsel ve dizimsel düzlemde gerçekleşir (Gökdayı, 2015: 28). Türkmen Türkçesinde de çekirdek kalıplaşmaya girmiş kalıp sözler aynı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi söz biçimindeki değişiklikler ve söz dizimindeki değişiklikler şeklinde incelenecektir.

2.1.5.1. Söz Biçimine Dair Değişiklikler

Kalıp sözlerin söz biçimindeki değişikliklere bakma aşamasında atasözlerinin kelimeleri arasında hiçbir değişiklik yapılamadığı görülür. Deyim ve kalıp sözlerde ise kelimeler arasında bazı ekleme veya çıkarmalar yapılabildiği görülür. Örneğin; *Damlaya damlaya göl olur*, atasözünü *Damlaya damlaya deniz olur*, şeklinde kullanamayız. Türkmen Türkçesinde kullanılan atasözleri içinde aynı şey geçerlidir. Örneğin; *Dokluk näme diýdirmez, açlyk näme iýdirmez* (Tokluk neler dedirmez, açlık neler yedirmez) (TDDS-I. 25); *Älem içre adam gezmez, at gezer* (Dünyada insan gezmez, adı gezer) (TDDS-I. 27); *Dag daga duşmaz, adam adama duşar* (Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur) (TDDS-I. 27); *Agaly oglan aglamaz* (Babası ağa olan oğlan ağlamaz) (TDDS-I. 30); *Süri agsaksyz bolmaz* (Sürü aksaksız olmaz) (TDDS-I. 35); *Süri agsagyny gizlär* (Sürü aksağını gizler) (TDDS-I. 35); *Süýtde agzy bişen suvy üfläp ißer* (Sütten ağzı yanan suyu/yoğurdu üfleterek ißer) (TDDS-I. 39); *Böriniň agzy iýse-de gan, iýmese-de gan* (Kurdun ağzı yese de kanlı, yemese de kanlı) (TDDS-I. 39) atasözleri tam kalıplaşmıştır ve herhangi bir değişikliğe izin

vermez. Bu ve bunun gibi örnekler atasözlerindeki çekirdek kalıplaşma için oldukça fazladır. Ancak deyimlerde bu çekirdek kalıplaşmada bazı noktalar sabit kalmak şartıyla kalıp sözün bazı yerlerinde değişiklikler olabilmektedir. Mesala; *Gözü dolmak* deyimini *Gözlerim doldu*, *Gözün dolmuş* şeklinde iyelik ekleriyle de kullanılabilir, değişime sokabiliriz ve o anki kullanan kişiye göre farklı anlamlar çıkarmamıza yardımcı olmasını sağlayabiliriz. Türkmen Türkçesinde; *Akly ýitirmek* (Delirmek, aklını yitirmek) deyimini *Aklyň ýitirme* (Delirme, aklını yitirme!) (MEDS. 39); *Gol ýetirmek* (Namusa el sürmek, güç yetirmek) deyimini *Gol ýetirdiň* (Namusa el sürdün, güç yetirdin) (MEDS. 493); *Gulak asmak* (Kulak asmak) deyimini *Gulak asyň* (Kulak asın) (MEDS. 501); *Nyýaza durmak* (Allah'a yakarmak, dua etmek) deyimini *Durdum nyýaza* (MEDS. 549); *Ýas tutmak* (Yas tutmak) deyimini *Ýas tutarmyş* (Yas tutarmış) (MEDS. 687) deyimlerinde olduğu gibi bazı noktalar sabit kalmak şartıyla deyimlerin bazı yerlerinde değişiklik yapmak mümkündür.

Kalıp sözlerde de bunun gibi değişiklikler mevcuttur. *Teşekkür ederim* kalıp sözü *Teşekkürler*, *Teşekkür ediyorum*, *Teşekkür ederiz* şeklinde de kullanılabilir. *Saygılar* kalıp sözü *Saygılarımla*, *Saygılarımı iletin(iz)*, *Selam* sözü *Selamlar*, *Selam söyleyin(iz)*, şeklinde kullanılabilir. Türkmen Türkçesindeki *Ağşamyň haýyrly!* kalıp sözü *Ağşamyň haýyrly bolsun!* *Ağşamyňyz haýyr!* *Ağşamyňyz haýyrly!* *Ağşamyňyz haýyrly bolsun!* şeklinde kullanılabilir (Sarıyev, 1994: 35). Türkmen Türkçesinde; *Alnyňyz açyk!* (TDDS-I. 61-62) > *Alnyň açyk bolsun!* (TDDS-I. 61-62) > *Alnyň-bagtyň açyk bolsun!* (TDDS-II. 80) (Mutlu ol, başarılar dilerim! Bahtın açık olsun!); *Avuň şowly bolsun!* > *Avuň şowuna düşsin!* (Av bereketli geçsin! Rast gele!) (TDDS-I. 94); *Bagt bersin!* (TDDS-I. 380) > *Bagt getirsin!* (Gelin alan aileye gelin şans getirsin anlamında kullanılan söz) (TDDS-I. 67); *Baýramyňyz bilen!* (Bayramınız kutlu olsun!) (TTS. 54) > *Baýramyňyz mübärekdir bolsun!* (Bayramınız mübarek olsun!) (TTS. 466); *Bereket bersin!* (Bereket versin!) (TTS. 60) > *Bereketli bolsun!* (Bereketli olsun!) (TDDS-I. 583) şeklinde değişikliklerin olduğu örnekler mevcuttur. O halde kalıp sözlerde söz öbeğinde yer alan kelimelerden bir kısmı kendini korumak şartıyla bir kısmı da başka eklerle çekime girebilirler. Bu sadece anlam açısından ufak bir değişime sebep olsa da içerikte vermek istediği mesaj aynıdır.

Gökdayı, öbek veya cümle oluşturulurken biçimsel değişikliği iki başlıkta inceler: İsim çekim ve fiil çekim eklerinin eklenmesi veya değiştirilmesi.

A) İsim çekim eklerinin değişebilmesi:

Bazı birimlerde iyelik, ad durum, soru ve çoğul ekinden oluşan isim çekim ekleri değişebilir. Ancak atasözleri bu değişikliklere izin vermez. *Dost ile ye, iç, alışveriş etme* sözü *Dostlarınla ye, iç, alışveriş etme* şekline dönüştürülemez. Buna rağmen bazı deyimlerin çoğu, ikilemeler, birleşikler ve kalıp sözlerin bir bölümü buna izin verirler. Söz gelimi *Ağzının tadı kaçmak* deyimini, *Ağzının tadı kaçtı*, *Ağzının tadı kaçtı* şeklinde değişik kişilere gönderme yapmak amacıyla iyelik ekleri değiştirilerek; *dağ bayır* ikilemesi *dağa bayıra*, *dağda bayırda*, *dağdan bayırdan*, *dağdan bayıra* gibi değişik ad durum ekleriyle; *fotoğraf makinesi* birleşigi *fotoğraf makinemizi*, *fotoğraf makinelerine* biçimlerdeki ad durum ekleriyle değiştirilebilir (Gökdayı, 2015: 29).

Türkmen Türkçesinde *Peleğin oynuny görmek/ Feleğin oynunu görmek* deyimini; *Peleğin oynuny bir gün görer sen/ Feleğin oynunu bir gün görürsün* şeklinde şahıs eki alarak farklı kişilere gönderme yapabilir (Yılmaz, 2016: 278-279). *Başy göge, gövsüň ýele götermek /Başı göge, göğsü yele kapturmak* deyimini; *Başyň göge, gövsüň ýele göterme/ Başını göge, göğsünü yele kapturma*, şeklinde farklı şahıs ekleri ile de kullanılabilir (Yılmaz, 2016: 118-119). *Gözi dört olmak* deyimini; *Gözüm dört oldy* şeklinde kullanılabilir (Yılmaz, 2016:363).

Türkmen Türkçesinde bazı kalıp sözlerde de isim çekim eklerinde değişme olabilir. Örneğin, *Abraýyň artsyn!* kalıp sözü *Abraýyňyz artsyn!* (Şöhretin(iz) artsın!) şeklinde; *Alnyňa ak gün dogsun!* kalıp sözü *Alnyňyza ak gün dogsun!* (Alnına/alnınıza ak gün doğsun! Güzel günler gör(ün)!) şeklinde farklı isim çekim ekleri alabilirler (Sarıyev, 1994: 40). Türkmen Türkçesinde isim çekim eklerindeki değişimlere daha fazla örnek vermek istersek; *Dilegi kabul bolsun!* > *Dilegiň kabul bolsun!* (Dileği(n)

kabul olsun!) (TDDS-I. 105-106); *Döwletiň artsyn!* > *Döwletiňiz artsyn!* (Şansın(ız) bol olsun!) (TTS. 174); *Eliňden gelse* > *Eliňizden gelse* (Elin(iz)den gelse) (TDDS-II. 244); *Eliň-gözüň dert görmesin!* > *Eliňiz-gözüňiz dert görmesin!* (Elin(iz) gözün(üz) dert görmesin!) (TDDS-I. 367); *Eliň kesilsin!* > *Eliňiz kesilsin!* (Elin(iz) kopsun!) (TTS. 406); *Garakyn çyksyn!* > *Garakynyz çyksyn!* (Sana/size daha ne gerek! Gözün(üz) çıksın!) (TTS. 228); *Gijän rahat bolsun!* > *Gijäniz rahat bolsun!* (İyi geceler!) (TDDS-II. 216); *Gözüň aýdyň!* > *Gözüňiz aýdyň!* (Gözün(üz) aydın!) (TDDS-I. 5); *Gözümniň üstünde yerin bar!* > *Gözümniň üstünde yeriniz bar!* (Başımı(zı)n üstünde yerin(iz) var! (TTS. 301); *İşiň bilen boluň!* > *İşiňiz bilen boluň!* (İşiniz gücünüzle ilgilenin!/İşinize bakın!) (TDDS-II. 155); *İşiň şovly bolsun!* > *İşiňiz şovly bolsun!* (İşin(iz)de başarılar!) (TDDS-I. 380); *İşiň oň bolsun!* > *İşiňiz oň bolsun!* (İşin(iz) iyi olsun!) (TTS. 488); *İşiň rovaç bolsun!* > *İşiňiz rovaç bolsun!* (İşin(iz) iyi olsun!) (TDDS-II. 220-221); *Ömrüň uzak bolsun!* > *Ömrüňüz uzak bolsun!* (Ömrün(üz) uzun olsun!) (TDDS-II. 165); *Özüň bil!* > *Özüňiz bil!* (Sen/siz bilirsin!) (TTS. 67); *Rysgalyň egsilmesin!* > *Rysgalyňyz egsilmesin!* (Horluk görmeyin(iz)!) (TDDS-II. 223) gibi örnekler verilebilir.

B) Fiil çekim eklerinin değişebilmesi:

Fiil çekimi cümlede yer alan kişiye, zamana ve kipe göre değişiklik gösterir. Burada da atasözleri bu değişime izin vermez. Örneğin, *Damlaya damlaya göl olur* atasözünü *Damlaya damlaya göl oldu* şeklinde kullanmak dilbilgisi kurallarına göre mümkün olsa da kalıplaşmış olduğu için bu kullanım şekline izin verilmez. Buna karşın deyim, ikileme, birleşik ve kalıp sözlerde cümlede kullanımına göre bu değişim yaygındır. Örneğin, *Fitil fitil burnundan getirmek* deyimini *Fitil fitil burnundan getireceğim*, *Fitil fitil burnundan getirecekler* şeklinde kullanılabilir. *Kırıp geçirmek* ikilemesi *kırıp geçirdim*, *kırıp geçirdin* şeklinde kullanılabilir. *Yardım etmek* birleşik *yardım ediyorum*, *yardım edecekler* şeklinde kullanılabilir (Gökdayı, 2015: 29-30).

Türkmen Türkçesinde *Gämide hüşgär oturmak* deyimini *Gämide hüşgär oturgyl*; *Myrada ýetmek* deyimini; *Myrada ýetdi* şeklinde kullanılabilir (Yılmaz, 2016: 301, 332,333). *Elip biliň burulmak / Elif beli burulmak* (Yaşlanmak) deyimini; *Elip bilim buruldy / Elif belim buruldu* şeklinde fiilin çekimli haliyle de kullanılabilir (Yılmaz, 2016: 260-261). *Gözi dört olmak* deyimini; *Gözüm dört oldy* (Yılmaz, 2016: 363). *Tora düşmek* deyimini; *Tora düşüp* (Engele takılmak, yakalanmak) (Yılmaz, 2016: 659). *Ýokluk meýdanynda mejlis gurmak / Yokluk meydanında meclis kurmak* (Hiç ölmeyecekmiş gibi davranmak, sonunu düşünmemek) deyimini; *Ýokluk meýdanynda mejlis guruban* (Yılmaz, 2016: 698-699). *Gulgula düşmek* (Dillere düşmek) deyimini; *Gulgula düşdi* (Yılmaz, 2016: 368-369). *Günähiň (günäniň) agramy basmak / Günahın ağırlığı basmak* (Günahından dolayı vicdan azabı çekmek, içten üzülmek.) deyimini; *Günähiň (günäniň) agramy basar* (Yılmaz, 2016: 374-375) şeklinde fiilin çekimli haliyle de kullanılabilir.

Türkmen Türkçesinde yer alan kalıp sözlerin bazılarında fiil çekim eklerinin değiştiği görülür. Bunlara örnek olarak: *Atamdan aňry git!* > *Atamdan aňry gidin!* (Cehenneme git(in)!/Defol(un)!/yok ol(un)!) (TDDS-I. 88); *Aýdan sözüňi ýerine ýetir!* > *Aýdan sözüňi ýerine ýetirdi* (Verdiği sözü zamanında yerine getir(di)) (TDDS-II. 283); *Baýlygymyz-a pes dälidir, şükür, et-ýagymyz bol!* > *Baýlygymyz-a pes dälidir, şükür, et-ýagymyz boldur!* (Zenginliğimiz az değildir, şükür, etimiz, yağımız bol(dur)/Allah'a şükür iyiyiz.) (TTS. 525); *Biderek sögüşden näme many bar* > *Biderek sögüşden näme many barmyş* (Boş yere sövmenin ne anlamı var(mış)) (TTS. 445); *Çopana meýlis haram* > *Çopana meýlis harammyş* (Çobana meclis haram(mış)) (TDDS-I. 232); *Daň atar* > *Daň atdy* (Tan atar/attı) (TDDS-I. 265); *Dünýäden bihabar* > *Dünýäden bihabardy* (Dünyadan habersiz(di)) (TDDS-I. 335); *Gadyr bilmez* > *Gadyr bilmezdi* (Kıymet bilmez(di)) (TDDS-I. 403); *Gözüni açyp gör* > *Gözüni açyp göreni* (Gözünü açıp gör(düğü)) (TDDS-I. 26); *Günäni döker* > *Günäni döktü* (Günahını anlatır/anlattı) (TDDS-I. 539); *Günä yükledi* > *Günä yüklemiş* (Günah yükledi/yüklemiş) (TDDS-I. 539); *Gün geçirer* > *Gün geçirdi* (Vakit geçirir/geçirdi) (TDDS-I. 538); *Haka ten berer* > *Haka ten berdi* (Allah'a sığır/sığındı) (TDDS-I. 570); *Hakgulla diýip oturar* > *Hakgulla diýip oturdy* (Başına gelenlere razı olup oturur/oturdu) (TDDS-I. 570); *Hakyndan çykdy* > *Hakyndan çykmyş*

(Üstesinden geldi/gelmiş) (TDDS-I. 570); *Hak öýüne bardy* > *Hak öýüne barjak* (Öldü/Ölecek) (TDDS-I. 570); *Rugsat berseñiz* > *Rugsat etseniz* (İzin verirseniz.) (TSAS. 67) verilebilir.

2.1.5.2. Söz Dizimine Dair Değişiklikler

Kalıplaşmış söz birliklerini oluşturan sözcüklerin söz diziminde değişiklikler olması mümkündür. Bu değişim kısmi kelime değişikliklerinin yanı sıra söz dizimindeki kelimelerin yer değiştirmesiyle de meydana gelebilir. Gökdayı, söz dizimine dair değişiklikleri üç gruba ayırmış ve bu başlıklar altında incelemiştir (Gökdayı, 2015: 30).

A) Sözcük ekleme / çıkarma: Söz dizimsel olarak bu değişimlerde anlam önemlidir. Anlamı değiştirmeyecek şekilde bir sözcük eklenir veya çıkarılabilir. Bu tür değişikliklere atasözlerinde çok az sayıda yer verilmiştir. Çünkü atasözlerinin yapısı ve kalıplaşma derecesi itibarıyla bu değişimlere izin vermeyeceği açıktır. *Ahlatın iyisini aylar yer* atasözüne; *Ahlatın iyisini dağda aylar yer* şeklinde “dağda” kelimesi, *Akıntıya kürek çekilmez* atasözüne; *Akıntıya karşı kürek çekilmez* şeklinde “karşı” kelimesi eklenmiştir (Gökdayı, 2015: 30).

Deyimler için de bu değişim oldukça sınırlı sayıda kullanılır. *Ağzı açık kalmak* deyimini; *Ağzı bir karış açık kalmak* şeklinde, *Ağzından çıkan kulağı işitmek* deyimini; *Ağzından çıkan sözü kulağı işitmek* şeklinde kullanılabilir ve burada da her iki deyimle birer sözcük eklenmiştir (Gökdayı, 2015: 30-31). Türkmen Türkçesinde de *Gözi gubar tutmak* deyiminde tutmak sözcüğü çıkarılarak *Gözi gubarlanmak* şeklinde kullanılabilir. Her ikisi de “görme gücünün yavaşlaması, göz önünü duman tutmak, görme yetisi zayıflamak” anlamında kullanılmaktadır (Yılmaz, 2016: 361). *Vepa tohmun ekmek* deyimini; *Vepa bermek* şeklinde sözcük çıkarılmış haliyle de kullanılabilir ve “yürekten hizmet etmek, samimiyetle hizmet etmek anlamında” kullanılır (Yılmaz, 2016: 673-674).

Kalıp sözlerde de bu ekleme/çıkarma işlemi görülebilir. Örneğin; *Afiyet olsun* kalıp sözü; *Afiyet şeker olsun* şeklinde, *Allah rahmet eylesin* kalıp sözü; *Allah gani gani rahmet eylesin* şeklinde kullanılabilir (Gökdayı, 2015: 31). Bu örnekler çoğaltılabilir *Allah tuttuğunu altın etsin* kalıbı; *Allah tuttuğunu çil çil altın etsin/ Allah tuttuğunu altın gümüş etsin/Allah tuttuğunu altın; tutamadığını gümüş etsin* şeklinde kullanılabilir. Türkmen Türkçesinden örnek vermek istersek; *Salam* > ***Baryňyza salam*** (Hepinize selam) (TTS. 47); *Diliňe dygy ber!* > *Diliňe biraz dygy ber!* (Çeneni biraz tut!) (TTS. 153); *Rahatlanyň* > *Rahatlanyň, gatyrganmaň!* (Sakin olun, sinirlenmeyin!) (TTS. 238); *Menden hasap sormaga hakyň yok* > ***Seniň menden hasap sormaga hakyň yok*** (Benden hesap sormaya hakkın yok) (TTS. 335); *Hoş geldiňiz* > *Hoş geldiňiz, sapa geldiňiz* (Hoş geldiniz, safa getirdiniz) (TTS. 352); *İt ýarak däl* > *İt ýarak däl, gorkmaň!* (Korkmayın, köpek ısırılmaz) (TTS. 386); *Teklibiňizi kabul edýäriň* > ***Siziň teklibiňizi kabul edýäriň*** (Sizin teklifinizi kabul ediyorum) (TTS. 390); *Lagyrdap durma* > ***Biderek lagyrdap durma!*** (Boş yere sızlanıp durma!) (TTS. 432); *Galsa galybersin!* > ***Ovarram, galsa galybersin!*** (Peki, kalırsa kalsın!) (TTS. 495); *Meniň vatan borcum* > ***Meniň vatan önüňdäki borcum*** (Vatana karşı olan borcum) (TTS. 505); *Ýesir beriliň!* > ***Uruşmaň ýesir beriliň!*** (Savaşmayın, teslim olun!) (TTS. 649); *Meniň günäm ýok!* > ***Meniň tagsyrym ýok!*** > ***Meniň günäm, tagsyrym ýok!*** (Benim suçum, günahım yok!) (TTS. 613); *Alladan gayry pena ýok* > ***Ýaradan Alladan gayry pena ýok*** (Yaradan Tanrıdan başka sığınak yok) (TTS. 678); *Ovarra bol!* > ***Ýit, ovarra bol!*** (Git, defol!) (TTS. 701); *Eliň dert çekmesin!* (Elin dert görmesin!) (TTS. 152) > ***Eliň-gözüň dert görmesin!*** (Elin gözün dert görmesin!) (TDDS-I. 5) *Abraýyň artsyn!* > ***Abraýyň beýgelsin!*** (Şöhretin artsın!) (TSAS. 33).

Her iki lehçede de bu tür ekleme ve çıkarmalar ikilemelerde ve birleşiklerde görülmez.

B) Sözcük değişikliği: Kalıplaşmış dil birimlerinde bazen bir sözcüğün yerine aynı anlamda ve anlamın içeriğini değiştirmeyecek şekilde eş anlamlı veya yakın anlamlıları koyulabilir. Tabii ki bu değişiklik anlamın ya da verilmek istenen mesajın değişmesine izin vermeyerek özünde yine aynı anlamı taşımasını sağlayacak yönde olmaktadır. Kalıplaşma derecesinin güçlülüğü bakımından atasözleri anlam değişimine izin vermez. Yine de onlarda anlam değişmeyecek şekilde bu tür değişiklikler mevcuttur. Örneğin; *Kedi uzanamadığı ciğere murdar dermiş* atasözü *Kedi uzanamadığı*

çiğere pis dermiş şeklinde kullanılabilir. Burada *murdar* kelimesinin yerine aynı anlama gelen *pis* kelimesi koyularak değişim sağlanmıştır. Burada anlam her ikisinde de aynıdır yani her ikisinde de kişi elde edemediği bir şeyi beğenmemiş gibi davranır anlamı aynıdır. Gökdayı’da bu değişime şu örnekleri vermiştir: Ağaç yaprağıyla *gürler* atasözü için Ağaç yaprağıyla *güzeldir*; Aç kalmak borçlu olmaktan *yeğdir/ iyidir*; *Dost/ Akraba* ile ye iç alışveriş etme; *Kara/ Kötü* haber tez *duyulur/yayılır* (Gökdayı, 2015: 31).

Bu değişiklikler deyimlerde de görülebilir. Mesela, ‘merhamet *etmek*’ deyimindeki mastar göstermek mastarıyla değiştirilerek yeni biçimi olan ‘merhamet *göstermek*’ şeklinde kullanılabilir. Her ikisinde de acımak anlamı korunmaktadır. Gökdayı ise, ağzının tadı *kaçmak* deyiminin ağzının tadı *bozulmak*; akıl *vermek/ öğretmek* şeklinde mastar değişimiyle; başına *iş/dert* açmak; *ileri/öne* sürmek deyimlerinde ise yakın anlamlı kelimelerin yer değiştirmesiyle yeni biçimine girebildiğini söyleyerek bunların örneğini vermiştir (Gökdayı, 2015: 31). Deyimlerdeki bu değişimlere bakıldığında da deyimdeki anlamın kaybolmadığını yine aynı anlamı koruduğunu görmekteyiz. Türkmen Türkçesinde *akmaga syryňy bermek* deymi, *akmaga iç bermek* şeklinde de kullanılabilir. Deyimde bir sözcük değişikliği olsa da anlam olarak ikisi de *Gizliň, aýtmasyz syrlaryňy akmak adama aýtmak* yani; *söylenmemesi gerekeni nâdân kişiye söylemek* anlamında kullanılmıştır (Yılmaz, 2016: 15-16). *Akyly kesmek / Akly kesmek* deymi *Akyly bilen jem etmek/ Akul ile cem etmek* şeklinde kullanılabilir. Her ikisi de ‘idrak etmek, kavramak’ anlamında kullanılır (Yılmaz, 2016: 24-30). *Janyndan umyt üzmek* deymi *Janyndan el üzmek* şeklinde de kullanılır her ikisinde de anlam; ‘yaşama ümidini kaybetmek’, ‘ölümü göze almak’ anlamında kullanılır (Yılmaz, 2016: 164-165). *Gam badasyn bermek* deymi *gam badasyn noş etmek* şeklinde; ‘kaygılandırmak, hasret çektirmek, sıkıntıya düşürmek’ anlamında kullanılır (Yılmaz, 2016: 292-293). *Myrada ýetmek* deymi *Maksadyna ýetmek*; ‘amacına ulaşmak, muradına nail olmak’ anlamında kullanılır (Yılmaz, 2016: 532-533).

İkileme ve birleşik sözlerde yine herhangi bir değişime izin verilmez.

Kalıp sözlerdeki sözcük değişimine dikkat ettiğimizde bazılarında değişim yaşandığını söylemek mümkündür. Örneğin, *nice senelere* kalıp sözü “nice yıllara”; *iyi günler* sözü ise “hayırlı günler” şeklinde de kullanılabilir. Bakıldığı zaman yine anlamında bir değişiklik olmamıştır ve vermek istediği mesaj hala aynıdır.

Türkmen Türkçesinde sözcük değişikliğine uğramış kalıp sözlere; *Agzyna suv alan ýaly > Agzy mumly (mumlanan) ýaly* (Ağzında bir şey olan, ağzında bir şey var gibi.) (TDDS-I. 40); *Agzy orazaly* (TDDS-I. 41) > *agzy beklemek* (Ağzı oruçlu, Ramazan ayında oruç tutan kişi) (TDDS-II. 145); *Alnyň açyk bolsun!* > *Alnyň hak açsyn!* (Bahtın açık olsun!) (TDDS-I. 61-62); *Aman-esen > Amanlyk-saglyk* (İyilik sağlık) (TDDS-I 64); *Av ganly bol-a!* > *Avuň şovly bolsun!* > *Avuň şovuna düşsün!* (Av bereketli geçsin! Rast gele!) (TDDS-I. 94); *Bagt bersin!* (TDDS-I. 380) > *Bagt getirsin!* (Yeni gelin alan aileye “şans getirsin” anlamında kullanılan söz) (TDDS-I. 67); *Bereket bersin!* (Bereket versin!) (TTS. 60) > *Bereketli bolsun!* (TDDS-I. 583); *Gör nâhili biabraýlyk!* (Bak, ne biçim rezalet!) (TTS. 64) > *Gör! nâhili melgun!* (Gör, ne melun, gör nasıl aşağılık!) (TTS. 293); *Gözüň aksyn!* (TDDS-I. 509) > *Gözüň çyksyn!* (Gözün çıksın, kör ol!) (TTS. 301); *Halalyň bolsun!* (TTS. 328) > *Halal saňa!* (Helal sana! Aferin! Bravo!) (TDDS-I. 572); *Hudaý gorasyn!* (TDDS-I. 507) > *Hudaý saklasyn!* (Allah korusun/sakınsın!) (TTS. 356); *İmany äkidenden bolsun!* (TDDS-I. 645) > *İmany hemra bolsun!* (İman yoldaşın olsun!) (TDDS-I. 645) gibi örnekler vermek mümkündür.

C) Sözcüklerin yer değiştirebilmesi: Bazı kalıp sözlerde sözcüklerin yerleri değişebilir. Atasözlerinde az sayıda olsa da bu değişiklikler görülebilir. Mesela *Dikensiz gül olmaz* atasözü *Gül dikensiz olmaz*; *İki dinle bir söyle* atasözü *Bir dinle iki söyle* şeklinde kelimelerin yerleri değiştirilerek kullanılabilir. Böyle bir durumda anlam yine aynı kalır ve değişmez (Gökdayı, 2015: 32). Deyimlerde de böyle bir değişim söz konusu olabilir. *Gelen ađam giden paşam* deymi *Giden paşam gelen ađam* şeklinde kelimelerinde yer değişikliği yapılarak kullanılabilir. Türkmen Türkçesinde *Pelegiň gahryna duşmak / Feleğin kaharına rastlamak* deymi *Duşdum pelek gaharyna / Rastladım feleğin kaharına* şeklinde kelimelerin yer değiştirmesine uğrasa da anlam yine ‘sıkıntılara maruz kalmak, işleri yolunda

gitmemek' şeklinde kalır (Yılmaz, 2016: 278-279). *Pelegiň duzagyňa düşmek / Feleşin tuzağına düşmek* deymi *Düşdüm pelek duzagyňa/ düştüm felek tuzağına* şekline dönüşür, anlam olarak da 'dünyanın faniliğine aldanmak, iradeyi elden bırakmak' olarak aynı şekilde kalır (Yılmaz, 2016: 280-281). *Hakyň sungatyny söz-lemek / Hakk'ın sanatını söylemek* deymi *Sözlär Hakyň sungatyn/ Söyler Hak'ın Sanatın* şeklinde de söylenebilir (Yılmaz, 2016: 392-393).

Bazı kalıp sözlerde de bu değişim söz konusudur. Örneğin, *Allah'ım sen bana sabır ver* kalıp sözü *Sen bana sabır ver Allah'ım* şeklinde yer değiştirebilir. Gök-dayı bu değişimlerin sınırlı sayıda olduğunu belirtir (Gökdayı, 2015: 32). Bu tür değişim gösteren kalıp sözlere birkaç örnek daha vermek istersek; *Kendine iyi bak* kalıp sözü *İyi bak kendine*; *Ömrü uzun olsun* kalıp sözü *Uzun ömrü olsun* şeklinde de kullanılabilir.

Türkmen Türkçesinden örnek verirsek; *Meniň günäm, tagsyrym ýok! > Meniň tagsyrym, günäm ýok!* (Benim suçum, günahım yok!) (TTS. 613); *Ýit, ovarra bol! > Ovarra bol, ýit!* (Git, defol!) (TTS.701); *Zaluvat, sen ýeňensin! > Sen ýenensin, zaluvat!* (Aferin sana, kazandın!) (TTS. 716); *Dünýäden bihabar > Bihabar dünýäden* (Dünyadan habersiz) (TDDS-I. 335); *Janyň gurban saňa > Saňa janyň gurban* (Sana canım kurban) (TDDS-I. 3); *Kömegiňiz üçin sag boluň > Sag boluň kömegiňiz üçin* (Yardımanız için sağ olun, teşekkür ederim) (TTS. 551); *Külli belalar dep bolsun! > Dep bolsun külli belalar!* (Bütün belalar def olsun!) (TTS. 147); *Rahatlanyň, gatyrganmaň! > Gatyrganmaň, rahatlanuň!* (Sakin olun, sinirlenmeyin!) (TTS. 238); *Ýaman kelläm agyrýar > Kelläm ýaman agyrýar* (Başım fena ağrıyor) (TTS. 674); *Zaluvat, sen ýeňensin! > Sen ýenensin, zaluvat!* (Aferin sana, kazandın!) (TTS. 716).

Sonuç olarak; kalıplaşmış dil birimlerinin hepsinde kalıplaşma dereceleri aynı değildir. Bu birimler bir bütün halinde veya çekirdek kalıplaşma olarak iki grupta ele alınabilir. Tamamen kalıplaşmanın görüldüğü birimler genellikle atasözleri, deyimler ve kalıp sözlerdir. Bunun sonucunda tamamen kalıplaşan bu birimler herhangi bir değişime pek uğramazlar. Çekirdek kalıplaşmalarda ise kısmi değişiklikler ek ve sözcük boyutundadır. Bu değişiklikler birimin temel anlamına dokunmadan bir iki sözcüğü etkileyerek gerçekleşir.

2.1.6. Kalıplaşmış Dil Birlikleri

Bir toplumun varlığı söz konusu olunca o toplumun siyasi ve askeri geçmişinin yanı sıra kültürel ve sosyal değerlerine de bakılmalıdır. Her toplumun geçmişten günümüze dünya tarihine ne kattığı ve bu tarihte ne kadar etkili olabildiği de çok önemlidir. Çünkü toplumları yansıtan en önemli unsur onların kültürleridir. İşte bu kültürel değerlerin en başında da şüphesiz iletişimin kaynağı olan ve iletişimin temel taşı olan dil gelir. Kültürün gelecek nesillere aktarımı ancak ve ancak dille mümkündür. Bir toplumu ve onun kültürünü anlayabilmek için o toplumun diline ve dilin temelini oluşturan sözcüklere bakılması gerekir. Ancak bu şekilde o toplum hakkında bilgi sahibi olmak mümkün olabilir. İnsanların yaşayış tarzları onların dillerine mutlaka yansır. Bu yaşayış tarzının yaşanılan bölgenin coğrafi özellikleriyle de ilgisi vardır. Örneğin, sert iklimlerde yaşayan insanların çetin hava şartlarına karşı mücadele etme güduları dillerine ve kullandıkları kelimelere de yansır. Dil yaşayan bir olgu olduğu için nesilden nesile aktarılır ve canlı kalmaya devam eder. Türkçede söz varlığı içinde bu canlılığı tek kelimeyle sağlamak mümkün olduğu gibi farklı dil birlikleriyle sağlamak da imkan dahilindedir. Bu dil birlikleri, her dilin kendi sözcüklerinde barınır ve bir araya geldiklerinde ortaya koydukları yeni anlamlarla yeni birlikler oluşturarak bir dilin zenginliğinin de göstergesi olurlar. Bu birlikler zamanla, tarihi bir süreç içerisinde kalıplaşmaya girerler ve daha sonraki süreçte de girdikleri bu kalıpta kullanılmaya devam ederler.

Doğan Aksan'a göre bir dilin söz varlığı; o dilin tarihine geniş ölçüde ışık tutmakta, yüzyıllardır ortaya çıkan ses, biçim, söz dizimi ve anlam değişikliklerini yansıtmakta, hangi dillerin etkisiyle, nasıl bir değişimden geçtiğini göstermektedir (2015: 19). Söz varlığı denince de sadece o dilin sözcükleri değil, deyimler, kalıp sözler, atasözleri, terimler ve çeşitli anlatım kalıplarının oluşturduğu bir bütünü

kastetmektedir (Aksan, 2015: 15). Bu dil birlikleri artık belli bir süreçten geçerek kalıplaştıkları için diğer kelimelerden ayrılırlar. Çünkü vermek istedikleri mesaj artık ortak yaşam felsefesinin bir ürünüdür.

Kalıp sözlerin sınırını çizebilmek için bu dil birliklerine değinmek doğru bir adım olacaktır.

Atasözleri: Aksan'a göre bir dilin söz varlığı içinde yer alan atasözleri bir toplumun bilgelikliğini, deneyimlerini, dünya görüşünü ve anlatım gücünü yansıtan, yüzyıllarca yaşayabilen sözlerdir. Değişmeden nesilden nesile aktarılabilirdiği gibi değişikliklere de uğrayabilirler ve hatta unutulabilirler de. Örneğin, 11. yüzyılda Divan'da (II, 53) geçen *Tag tagka kavuşmas, kişi kişiye kavuşur* atasözü günümüzde *Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur* biçiminde yaygın olarak kullanılan bir atasözüdür (Aksan, 2015: 41). Bu örneğe baktığımızda atasözünün aradan geçen zamanın uzunluğuna rağmen ses değişimi dışında herhangi bir değişime uğramadığı aşikardır. Anlam olarak her ikisinde de aynı anlamı taşımaktadır. Bu açıdan bakılınca kalıp sözlerin ne kadar uzun süreçler sonucunda yer ettiğini ve kullanıldığı, zaman içerisinde kazandığı ve kalıplaştırdığı anlamıyla toplumun dilinde ne kadar önemli bir yer tuttuğu da yadsınamaz bir gerçektir. İşte bu süreçler göz önünde tutulduğunda atasözlerinin kalıplaşmış dil birlikleri içinde aslında tanınması en kolay birimler olduğu söylenebilir. Çünkü atasözleri bir toplumun deneyimlerinin uzun süreçlere yayılması sonucunda deneme ve yanılma yoluyla öğrendikleri ve bunun sonucunda edindikleri tecrübelerdir. Bu toplumun tecrübeler sonucunda artık bahsedilen durumdan çıkardığı derse göre şekillenmiş sözlerdir. Aksan'a göre atasözleri aynı dilin değişik lehçelerinde yaşamaya devam etmekte, böylece bir ulusun, değişik lehçeleriyle aynı dilin öz malı olduğunu göstermektedir. Aksan'ın örneğinde *Gülme komşuna gelir başına* atasözü Türk dilinin Kazak lehçesinde hiç değişmeden kalmış biçimiyle *Külme dosuňa, keler basıňa ; Adam alası işinde, mal alası sırtında* atasözü; *İnsanın alacası içinde, hayvanın alacası dışında* hemen hemen aynı şekilde ve kullanımda kalmıştır (Aksan, 2015: 41). Bu ve bunun gibi diğer lehçelerde de benzer birçok örnek bulmak mümkündür. Bir dilin yapısı ya da kelime dağarcığı incelendiğinde atasözleri o dil için oldukça önemli bir yere sahiptir. Başka bir dile aktarım sırasında geçen bir atasözünün yanına onun atasözü olduğunu vurgulamak gerekmektedir. Bu bile atasözlerinin kalıplaşmış dilbirliklerindeki önemini vurgular.

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Türkmen Türkçesinde de atasözleri alfabetik olarak sıralanmış ve karşılarında anlamları belirtilmiştir. Ancak belli ölçütlere göre bu çalışmalar yapılır. Atasözleri incelenirken onların yapısal, anlamsal ve işlevsel özelliklerine değinmek gerekir. Gökdayı'ya göre yapısal yönden atasözleri; çoğunlukla az sözcüklü ve kısa cümlelidirler. Bunların bir kısmı basit, bir kısmı birleşik yapıda, bir kısmı sıralı, bir kısmı bağlı, bir kısmı ise eksilteli cümle yapısındadır (Gökdayı, 2015: 35).

Atasözlerini oluşturan cümlelerin yüklemeleri genellikle geniş zamanda veya emir kipinde çekimlenmiş eylemler veya ek eylemle çekimlenmiş isim cümleleridir (Gökdayı, 2015: 36). Atasözleri yapısı itibarıyla nasihat verici ve yol gösterici olduğundan geniş zaman ve emir kipiyle çekimlenir. Bu bakımından atasözlerine bakıldığında en önemli özellikleri kalıplaşmış olmalarıdır. Yapısal özelliklerinin yanı sıra anlamsal özellikleri de bu sözleri diğer kalıplaşmış sözlerden ayırır. Toplumların uzun süreçte yaşadıkları tecrübelerden meydana gelen atasözlerinin bir kısmı gerçek anlamıyla bir kısmı da değişmece anlamıyla kullanılır. Örneğin, *Bugünüün işini yarına bırakma, Dost ile ye iç alışveriş etme* atasözleri gerçek anlamlarında kullanılırken; *Denize düşen yılana sarılır, Körle yatan şaşı kalkar* atasözleri gerçek anlamlarının dışında bir anlam kazanmışlardır.

Türkmen Türkçesindeki atasözleri de bu çıkarımları destekler niteliktedir. Örneğin; *İt gedaydan gorkar, geday hem itden* (İt dilenciden korkar, dilenci de itten.) (TDDS-1: 455). *İki goçuň kellesi bir gazanda gaýnamaz* (TDDS-1: 474) (İki karpuz bir koltuğa sığmaz). *Gijäniň haýryndan, gündiziň şeri ýagşy* (Gecenin hayrından gündüzün şerri yağdır.) (TDDS- 1: 469). *Suv akar- daş galar* (Su akar, taş kalır.) (TDDS-1: 49). *Aljyran aýal ürine aba diyer* (Elden ayaktan düşen kadın erine kaka der.) (TDDS-1: 58). *Geçä jan gaýgy, gassaba- ýag* (Keçi can kaygısında, kasap yağ.) (Koyun

can derdinde, kasap et.) (TDDS-1: 453). Bu atasözlerine baktığımızda her birinde geniş zaman kullanılmıştır, öğüt vericidir ve bir olaydan ders çıkarılma sonucunda oluştuğu açıktır.

Atasözleri, yargı içerir, kalıplaşmış haldedirler ve genel bir kural bildirirler. Yaşadığı dilin kullanıcılarına öğüt verici ve yol gösterici bir görev üstlenirler. Bu yüzden insanlar arasındaki ilişkileri ve doğa olaylarının nasıl olageldiğini anlatırlar. Bazı durumlar karşısında toplumun geneline mal olmuş düşünce ve gerçekleri belirtirler. Var olduğu toplumun gelenek, görenek ve kültürünü yansıtır. Kullanıldığı toplumun deneyimlerinden doğmuşlardır ve yüzyıllardır bazı ses değişimlerinden geçmiş olsalar dahi özünü kaybetmemişlerdir. Kalıp halinde kullanıldıklarından değiştirilmelerine kullanıcıları tarafından izin verilmez. Bu yüzden atasözleri; yapısı, işlevi, anlamsal özellikleri ve kullanım özellikleri bakımından tanınması en kolay kalıplaşmış birimlerdir. Türkmen Türkçesinde de kalıplaşmış dil birlikleri içinde atasözleri en kolay tanınan birimlerdir. Örneğin, *Süýtde agzy bişen suvy üfläp ißer* (Sütten ağzı yanan suyu/yoğurdu üfleterek ißer) (TDDS-I. 39); *Ajaly ýeten tilki hinine bakyp ulur/inler* (Eceli gelen tilki inine bakıp ulur/inler) (TDDS-I. 45); *Süýji-süýji iýmäniň ajy-ajy gägirmesi bar* (Tatlı tatlı yemenin, acı acı geçirmesi olur) (TDDS-I. 45); *Suv akar – daş galar* (Su akar taş kalır) (TDDS-I. 49); *Alma biş, agzyna düş* (Elma piş ağzıma düş) (TDDS-I. 59-60); *Altyn alma, alkyş al* (Altın alma, dua al) (TDDS-I. 62); *Altyn-kümiş daş bolar, arpa-gylçyk aş bolar* (Altın gümüş taş olur, arpa kılçık aş olur) (TDDS-I. 62); *Ýurt arasyny ýel bozar, adam arasyny dil bozar* (Yurt arasını yel bozar, insan arasını dil bozar) (TDDS-I. 70); *Dagdan arkasy bolanyň, daşdan ýüregi bolar* (Dağdan arkası olanın, taştan yüreği olur) (TDDS-I. 74); *Arpa-bugday aş bolar, altyn-kümiş daş bolar* (Arpa buğday aş olur, altın gümüş aş olur) (TDDS-I. 78); *Arynyň zäherin datmadyk balyň gadyryn näbilsin* (Arının zehrini tatmayan balın kıymetini ne bilsin) (TDDS-I. 80); *Agaç ekeni biler, at – bakany* (Ağaç ekeni, at bakmanı bilir) (TDDS-I. 88) atasözlerine baktığımızda geniş zaman veya emir kipiyle yapılmış olduklarını ve tecrübeler sonucunda ortaya çıktığını görüyoruz. Bu özellik atasözlerinin kalıplaşmış dil birlikleri olduğunun bir kanıtıdır ve diğer kalıplaşmış birimlerden ayırt edilmesini kolaylaştırmaktadır.

Deyimler: Deyimler, aynı dili konuşan insanların ihtiyaç duyduklarında hazırda bulunan o anki durum için hemen kullanabildikleri ve her bir durum için de ayrı ayrı kalıpları olan kalıp sözlerdir. Bu kalıplar, insan zekasının bir ürünü olmasının yanı sıra o toplumun deneyim ve tecrübelerinin de bir göstergesidir.

Şahin, deyim tanımı yaparken gerçek anlamından ayrı bir anlam kazanan ve çekici bir anlatım özelliği olan kalıplaşmış söz öbeğine deyim denir, demiştir. Ona göre deyimler, en az iki sözcükten oluşur, öğeleri değiştirilmez ve öğeleri arasına başka bir sözcük eklenmeden kalıp olarak kullanılır. Deyimleşme evresinde dil, genellikle aktarmalardan, somutlaştırmalardan ve benzetmelerden yararlanır. Deyimler kendisini kullanan halkın dil inceliğini göstermesi, geçmiş, yaşam biçimi, gelenekleri, görenekleri ve başka türlü özellikleriyle ilgili izler taşıması bakımından önemlidir (Şahin, 2014: 954).

Aksan'a göre deyimler, bir dilin sözvarlığı içinde yer alırlar; o dili konuşan toplumun anlatımındaki gücünü ve başarısını, benzetmeye, nükteye olan eğilimini ortaya koyan önemli unsurlardır (Aksan, 2015: 39). Deyimler yüzyıllardır kullanılmakta ve kullanıldığı toplumun değişen yaşam şartlarına göre bazen kısmen değişen bazen de hiç değişmeden kalarak günümüze kadar öylece gelebilen kalıplaşmış birliklerdir. Örnek vermek istersek; Köktürk yazıtlarında geçen “(birinin) sözünü kırmamak” anlamında kullanılan *Meniň sabymyn symady* (Benim sözümü kırmadı.) deyimini günümüzde de aynı anlamda kullanılmaktadır. “Gönlüne göre, gönlünce” şeklinde kullandığımız söz ise; *Köñliünçe* şeklinde o dönem de yazıtlarda geçmektedir. Yine Türkçede adı sanı yok olmak deyim; eski kaynaklarda *Aty küsi yok bolmak* olarak geçmiştir (Aksan, 2015: 39). Çarhname’de geçen “aklına başına toplamak” şeklinde bugün kullanılmakta olduğumuz deyim ise; *Ögüñi/ ussuñu başuña der!* şeklinde geçmiştir (Aksan, 2015: 39).

Deyimlerin birçoğunun çok az ses veya anlam değişikliklerine uğrayarak ya da hiç değişmeden günümüze kadar gelebildiği bir gerçektir. Deyimler, yaşadıkları toplumun kültüründe bazı durumları

anlatmada kullanılırlar ve o toplumun zekasının gerçek birer unsurudurlar. Örneğin Türkiye Türkçesinde bulunan *etekleri zil çalmak, ağzı kulaklarına varmak, çama çıkan keçinin çama bakan/çıkan oğlağı olur, göz süzmek, diş bilemek, iki dirhem bir çekirdek, gönül koymak, gönül almak* vb. birçok deyim sözvarlığımızdaki zenginliğin birer göstergesidir. Çünkü varolduğu kültürde yaygın bir şekilde kullanılarak sadece o kültürünün bir parçası olmuşlardır. Ancak aynı ortak kökten gelen bazı lehçeler arasında da aynı deyimler küçük ses değişiklikleriyle ya da aynı anlama gelecek başka sözcüklerle kullanılıyor olabilir. Örneğin; Kazak Türkçesinde yer alan *Qızım sağan söyleyin kelinim sen tynda* deyimini, Türkmen Türkçesinde de *Gyzym sana aýdýan, gelnim sen eşit* şeklinde kullanılmakta aynı deyim Türkiye Türkçesinde; *Kızım sana söylüyorum, gelinim sen anla* şeklinde günümüzde hala kullanılmaktadır (Aksan, 2015: 40).

Gökdayı, deyimlerin daha iyi anlaşılması ve kalıplaşmaya uğramış diğer dil birimlerinden ayrılabilmesi için öncelikle onun yapısal, anlamsal ve işlevsel özelliklerinden yararlanılması gerektiğini söyler. Yapısal açıdan inceleyerek onların; (1) en az iki sözcükten oluştukları, (2) öbek veya cümle biçiminde buldukları, (3) kalıplaşmış oldukları sonucuna varmıştır (Gökdayı, 2015: 40). Buradan hareketle deyimlerin en az iki sözcükten oluşması onu diğer sözcüklerden ayırmada yardımcı olacaktır. Bazıları öbek bazıları da cümle biçiminde yer almaktadır bu özellikte onu diğerlerinden ayırmada yardımcıdır. Örneğin, *gözü dolmak, baltayı taşa vurmak, çam devirmek, kulak kesilmek* deyimleri kendi başlarına kullanıldıklarında anlamlı birer kelime olmaya devam ederler. Ancak söz öbeği halinde iken artık yeni bir anlam kazanmış ve kalıplaşmışlardır. Cümle halinde deyimlere örnek vermek istersek; *kambersiz düğün olmaz, dam üstünde saksagan vur beline kazmayı, atı alan üsküdarı geçti* gibi örnekler verebiliriz.

Türkmen Türkçesinden de örnek verirse, söz öbeği halinde olanlara;

Döwleri permana salmak / Devleri fermana salmak (Devleri dize getirmek, hizaya getirmek.) (Yılmaz, 2016: 193).

Öye baş bolmak / Eve baş olmak (Evin dayanağı olmak, eve reis olmak.) (Yılmaz, 2016: 271).

Hursant bolmak (Sevinmek, mutlu olmak, çoşmak) (Yılmaz, 2016: 421).

Serine täç etmek (Kıymetini bilmek, saygı duymak, ihtiram göstermek) (Yılmaz, 2016: 607).

İkilemeler: Türkiye Türkçesi ve diğer Türk Lehçelerinde sıkça rastlanılan ikilemeler; yapısal, sözdizimsel ve anlamsal olarak önemli bir yere sahiptir. Yazı ve konuşma dilinde oldukça sık kullanılarak toplumların dil hazinelerinde önemli bir yer tutmuş ve tutmaya devam etmektedir.

Doğan Aksan, ikilemelerin Yunanca bir terim olan *hendiadyoin*¹ ile adlandırıldığını, Latince de sadece birkaç örnek barındırdığını, dünya dillerinde ise; Türkçedekine yakın oranda ikilemelere sahip dilin, pek azında yer aldığını -Korece ve Japoncada- söyler (Aksan, 2015: 67).

Akyalçın'a göre ikilemeler, en eski yazılı kaynağımız olan Orhun Abideleri'nde geçmekte ve ilk olarak dilimize buradan ışık tutmaktadır. İkilemeler bu özelliği ile Türkçemizin tarihi boyunca önemini korumuş; şiir olsun düzyazı olsun her ikisinde de anlatımı güçlendirmeye yardımcı olmuştur (2007: 1).

Türkiye Türkçesinde hem yazı dilinde hem de konuşma dilinde oldukça fazla olan ikilemeler Türkçenin zenginliğinin de bir göstergesidir. Yapısal olarak bakıldığında ikilemelerin oluşturulma yöntemi şunlardır:

Aynı adın yinelenmesiyle oluşanlar: Adım adım, emek emek...vb.

Aynı sıfatın yinelenmesiyle ve belirteç görevi görenler: Ilık ılık, soğuk soğuk...vb.

Zıt anlamlıların bir araya gelmesiyle kurulanlar: İyi kötü, aşağı yukarı...vb.

Eş anlamlılarla kurulanlar: Akıllı uslu, doğru dürüst...vb

Çekimli eylemler, ulaç ve ortaçlarla oluşturulanlar: düşe kalka, yatıp kalkıp ...vb

Bu örnekler arttırılabilir. Bunlara her ikisi de anlamlı kelimelerle yapılanlar, *ev bark, iş güç, para pul, akıl fikir...vb*; biri anlamlı biri anlamsız kelimelerle yapılanlar, *yurtık pırtık, çer çöp, eski*

¹ Hendiadyoin'in tanım ve örnekleri için bkz. Conrad, 1981: 205; Bußmann, 1983:185.

püskü, çoluk çocuk, incik boncuk...vb; her ikisi de anlamsız olan kelimelerle yapılanlar, *ıvır zıvır, eften püften, mırın kırın, abuk subuk...vb*; yansıma seslerle yapılanlar da eklenebilir *şırıl şırıl, çat çut, tıkr tıkr, horul horul, gümbür gümbür* gibi ve böylece ikilemelerin ne kadar geniş bir yer tuttuğu görülebilir. İkilemeler yer aldığı toplumun bir parçası olup konuşma ve yazı dilinde belli bir zaman dilimi içerisinde o dile yerleşip süregelmiş kalıplardır. Bu bakımdan bakıldığı zaman deyimlerin de çekirdek kalıplaşma ya da tam kalıplaşma yoluyla oluştuğunu söyleyebiliriz. Ancak anlam bakımından incelendiği zaman diğer kalıp sözlerden ayrılır.

Türkiye Türkçesinde ikilemeler ile ilgili araştırma yapanlardan bazıları; Vecihe Hatipoğlu (1981), Osman Nedim Tuna (1986), Hamza Zülfikar (1995), Ömer Demircan (1996), Doğan Aksan (2001) gibi isimlerdir².

Türkçenin söz varlığının çeşitliliği ve zenginliğinin bir göstergesi olan ikilemeler; Türkmen Türkçesinde de yaygın olarak kullanılmaktadır. Söz dizimsel ve yapısal olarak bakıldığında Türkiye Türkçesinde olduğu gibi sınıflandırma yapılabilir.

Levent Doğan, Türkmen Türkçesindeki ikilemeleri; anlam bakımından ikilemeler, sözcük yapısı bakımından ikilemeler, şekil ve kuruluş bakımından ikilemeler, görevlerine göre ikilemeler, kelime türüne göre ikilemeler olarak beş ana başlıkta alt başlıklara ayırarak incelemiştir.

A. Anlam Bakımından İkilemeler

A.1. Aynı veya Eş Anımlı Kelimelerle Kurulan İkilemeler:

Añsat-añsat (THN. 86) “kolay kolay”; *sag-salamat* (TTS. 634) “sağ salım”; *çalam-çalam* (TTS. 111) “kesik kesik”; *toý-tamaşa* (TTS. 634) “düğün”; *sabyr takat* (TTS. 634) “dayanma gücü”; *halihali* (MD. 118) “zaman zaman” (Doğan, 2012: 93).

A.2. Yakın Anımlı Kelimelerle Kurulan İkilemeler:

Agdar-düñder (TTS. 23) “altüst”; *daş-töverek* (TTS. 136) “etraf”; *gap-çanak* (TNAS. 67) “kap çanak”; *gam-gussa* (ÇTŞÖ. 120) “sıkıntı keder”; *gadyr-gymmat* (THN. 14) “kadir kıymet”; *ýalan-ýaşryk* (TTS. 672) “yalan yanlış”; *áyal-gyz* (TTS. 38) “kadın kız”; *bag-bakçalyk* (TTS. 42) “bahçelik yer” (Doğan, 2012: 93-94).

A.3. Zıt Anımlı Kelimenin Tekrarı ile Kurulan İkilemeler:

Gice-gündüz (TTS. 271) “gece gündüz”; *ýagşy-ýaman* (TA. 255) “iyi kötü”; *halal-haram* (TTS. 328) “helal haram”; *iç-daş* (NHF. 138) “iç dış”; *yssa-sovga* (ÇTŞÖ. 204) “sıcığa soğuğa”; *ýakyn-alyş* (ÇTŞÖ. 308) “yakın uzak”; *ýaş-gary* (MD. 83) “genç yaşlı”; *az-köp* (MD. 364) “az çok”; *açlyk-dokluk* (ÇTŞÖ. 438) “açlık tokluk” (Doğan, 2012: 94).

B. Sözcük Yapısı Bakımından İkilemeler

B.1. Türkçe İsimlerle Kurulan İkilemeler

El-ayak (NHF. 282) “el ayak”; *ata-ene* (TTS. 36) “ana baba” vb.

B.2. Türkçe + Yabancı İsimlerle Kurulan İkilemeler

Düzgün-nizam (TTS. 187) “disiplin”; *yşk-söýgi* (ÇTŞÖ. 240) “aşk sevgi” vb.

B.3. Yabancı İsimlerle Kurulan İkilemeler

Gazet-jurnal (TTS. 20) “gazete dergi”; *aşyk-maşuk* (TTS. 35) “aşık maşuk”; *älem-cahan* (TTS. 190) “dünya alem” vb.

B.5. Renk İsimleriyle Kurulan İkilemeler

Gyzıl-ýaşyl (ÇTŞÖ. 212) “kızıl yeşil”; *çum-ak* (THN. 147) “bembeyaz”; *gara- gura* (THN. 480) “kara kuru”; *gara-ört* (TTS. 228) “kara siyah”; *gyzyl-elvan* (YYY II. 62) “kızıl elvan” vb.

B.6. Hayvan İsimleriyle Kurulan İkilemeler

İt-guş (TTS. 386) “it kuş”; *mal-gara* (TTS. 444) “büyük ve küçük baş hayvan”; *mör- möcek* (TTS.463) “haşarat”; *hokgar hokgar* (THM. 50) “turna turna”; *gulan-keyik* (YYY II. 122) “eşek geyik” vb.

² Bu bilgiye, “Hürriyet Gökdayı, *Türkçede Kalıp Sözler*, Kriter Yayınları, İstanbul, 2015: s.45” eserinden ulaşabilirsiniz.

B.7. Organ İsimleriyle Kurulan İkilemeler

Göz-gulak (TTS. 301) “ göz kulak”; *el-ayak* (NHF. 282) “el ayak”; *gulaksyz-guýruksyz* (YYY II. 4) “kulaksız kuyruksuz”; *incik-mincik* (YYY II. 133) “baldır” vb. (Doğan, 2012: 94-95).

C. Şekil ve Kuruluş Bakımından İkilemeler

Doğan, şekil ve kuruluş bakımından ikilemeleri; isim ve fiil kök ve gövdelerinden kurulan ikilemeler olarak gruplandırılmıştır. Bunlardan isim kök ve gövdelerinden kurulan ikilemeleri; hal eki alarak oluşturulan ikilemeler; *uly-kıçı* (TTS. 646) “büyük küçük”, *düýň-öňüň* (TTS. 185) “dün ya da önceki gün”, *birek-birege* (TTS. 71) “birbirine”, *gün-günden* (TTS. 40) “günden güne”, *ilerden-gaýradan* (NHF. 140) “öteden beriden”, *ileri-gaýra* (TTS. 374) “ileri geri”, *sence-mence* (THN. 17) “sence bence” vb.; iyelik eki alarak oluşturulan ikilemeler; *bary-yogy* (TTS. 332) “varı yoğu”, *ini-boýy* (TTS. 379) “eni boyu” vb.; yansıma isimlerle kurulan ikilemeler; *hor-hor/ hork-hork* (TTS. 351) “horultu”, *havlaý-havlaý* (THN. 318) “havlaya havlaya”, *lakyr-lakyr* (TDG. 580) “lıkır lıkır”, *şabyr-şabyr* (TDG. 583) “şapır şapır” vb.; yapım ekleriyle kurulan ikilemeler; *irili-ovnuclu* (TTS. 382) “irili ufaklı”, *saglyk-amanlyk/ saglyk-esenlik/ saglyk-salamatlyk* (TTS. 553) “iyilik sağlık”, *gövünli-gövünsiz* (TTS.300) “isteksiz” vb. olarak örnekleyebiliriz (Doğan, 2012: 95-96). Fiil kök ve gövdelerinden kurulan ikilemeleri ise; Yardımcı fiil (isim+fiil) ile kurulan ikilemeler; *aňk-tank bol-* (NHF. 46) “şaşırmak”, *äm-säm bol-* (TTS. 190) “şaşırmak”, *vagyz-nesihat et-* (NHF. 206) “vaaz vermek, nasihat etmek”, *dat-bidat et-* (NHF. 234) “feryat etmek”, *ýyrş-ýyrş et-* (NHF. 248) “sırıtmak”, *hyňkhyňk et-* (THM. 34) “anırmak”, *ideg-sorag et-* (THM. 160) “arayıp bulmak” vb.; çekimli fiil ile kurulan ikilemeler; *bardy-geldi* (TTS. 47) “ gitti geldi”, *bolsa-bolar* (TTS.78) “olursa olur”, *irmez-armaz* (TTS. 383) “yorulmaz”, *ölsem-ýtsem* (YYY I. 124) “ölüp yitsem” vb.; zarf fiillerle kurulan ikilemeler; *soňlap-soňlamanka* (NHF. 182) “sonlandırmadan, bitirir bitirmez”, *aňtap-aňtap* (ÇTŞÖ. 138) “araya araya”, *dyrman-arman* (TTS. 156) “durmadan, ara vermeden”, *gelmän-gelmän* (TA. 107) “gelmeye gelmeye” vb.; sıfat fiillerle kurulan ikilemeler; *tapylyan-tapylmaýan* (NHF. 72) “bulunup bulunmayan, tutup tutmayan”, *aç-açan* (TTS. 21) *apaçy-görme- görüş* (TTS. 296) “ziyaret”, *iyemek-içmek* (TTS. 387) “yemek içmek”, *tanyş-biliş* (TTS.616) “tanıdık bildik” vb. olarak örnekleyebiliriz (Doğan, 2012: 96-97).

D. Görevlerine Göre İkilemeler

Doğan, görevlerine göre ikilemeleri; özne görevinde olan ikilemeler: *Gadym zamanda bir är-heleý bar eken* (THM. 146) “Evvel zaman içinde bir karı koca varmış.”, *Aýal-erkek, çaga-çuga barysy aşagynda galyp öldi* (NHF. 234) “Kadın erkek, çoluk çocuk hepsi enkaz altında kaldı.”; nesne görevinde olan ikilemeler: *At-abraýy berildiği bolmazmy?* (ÇTŞÖ. 2) “Şanı şerefi verilmiş olmaz mı?”, dolaylı tümleç görevinde olan ikilemeler: *Çagalygmyň yzyn yzlap, çöpden-çöre gezýärin* (ÇTŞÖ. 138) “Çocukluğumun izini arayıp, oradan oraya gezerim”. *Çoban bilen gelin maksat- myratlarına ýetipdir* (THM. 32) “Çoban ile gelin muratlarına ermişler”; zarf tümleci görevinde olan ikilemeler: *Epeý-epeý ädýär bakmaýar daşyna* (ÇTŞÖ. 142) “Usul usul geliyor bakmıyor çevresine”. *Ýillar bolsa güle-güle geçip dur* (ÇTŞÖ. 142) “Yıllar ise güle güle geçmekte”; yüklem görevinde olan ikilemeler; *Daglar gümmür-gümmürlendi* (ÇTŞÖ. 326) “Dağlar gümbür gümbür etti (gümbürdedi)”. *Olar iyip-içipdirler* (NHF. 240) “Onlar yiyip içmişler” olarak incelemiştir (Doğan, 2012: 97-98-99).

E. Kelime Türüne Göre İkilemeler

Doğan, kelime türüne göre olan ikilemeleri dört alt başlıkta incelemiştir. Bunlar; sıfat olan ikilemeler; *şunca-şunça cüýce* (NHF. 154) “böyle civciv”, *gelýängeçýän millet* (ÇTŞÖ. 102) “gelip geçip millet”, *gyýçak-gyýçak daş* (THM. 122) “sivri sivri taş”; zarf olan ikilemeler; *eýlek-beýlek urun-* (NHF. 178) “ öyle böyle aranmak”, *hacyr-hucur* (NHF. 353) “çabucak, çabuk çabuk”, *cüip-cüip gez-* (ÇTŞÖ. 316) “çift çift gezmek”, zamir olan ikilemeler; *sen-men* (NHF. 232) “sen ben”, *men-menlik* (THN. 76) “benlik, bana göre”, *ondan-mundan* (THN. 531) “ondan bundan”, ünlemlerle kurulan

ikilemeler; *eý-vaý* (TTS. 208) “vay!”, *hayhaý* (TTS.339) “ünlem”, *huvva-huv* (YYY I. 19) “çocuk avuturken söylenen söz” vb. (Doğan, 2012: 99-100).

Sonuç olarak; Türkmen Türkçesindeki ikilemelerin kuruluşu ve kullanışı Türkiye Türkçesindeki ikilemelerle benzerlik gösterir. İkilemeler Türkmen Türkçesinde de sıkça kullanılan ve anlatımı güçlendiren sözcüklerdir.

Birleşikler: Türkiye Türkçesinde birleşikler deyince aklımıza en az iki ya da daha fazla sözcüğün bir araya gelerek oluşturduğu ve yeni bir anlam kazandığı sözcük veya sözcük grupları gelir.

Birleşikler veya birleşik sözcükler, sözcük öbeklerinin özel bir kavramı karşılamak üzere kalıplaşmış sözcükselleşmesiyle oluşan yapılar biçiminde tanımlanmıştır: aslanagzi, gecekond, çalığı, yer elması, yazıver-, bakakal-, vb. (Gök-dayı, 2015: 49).

Türkmen Türkçesinde de birleşikler kuruluş açısından hemen hemen Türkiye Türkçesindeki ile aynıdır. Yani isimlerle kurulan ve fiillerle kurulan birleşikler olarak iki ana başlıkta inceleyebiliriz.

Türkmen Türkçesindeki birleşiklere örnek vermek istersek:

İsimlerle kurulan birleşikler: *açgöz* (TTS 2. 3) “açgözlü”, *agzybirlik* (TTS 2. 31) “dostluk, ahbaplık”, *aşgazan* (TTS 2. 33) “mide”, *aşhâna* (TTS 2. 33) “mutfak”, *athâna* (TTS 2. 33) “at ahır, tavla”, *at-ýarag* (TTS 2. 33) “askeri teçhizat, silah”, *ayakgäp* (TTS 2. 33) “ayakkabı”, *basmahâna* (TTS 2. 35) “matbaa”, *betdogä* (TTS 2. 36) “beddua”, *büşburç* (TTS 2. 36) “beş köşeli”, *cämbörük* (TTS 2. 38) “takke”, *däşdeşen* (TTS 2. 42) “ağaçkakan”, *dün'ýevî* (TTS 2. 45) “dünyaevi”, *diiýeguş* (TTS 2. 46) “devekuşu”, *elalgıç* (TTS 2. 46) “havlu”, *garaýäg* (TTS 2. 48) “katran”, *garynbäg* (TTS 2. 49) “kolan”, *günbatar* (TTS 2. 54) “batı”, *gündogar* (TTS 2. 54) “doğu”, *günebakar* (TTS 2. 54) “günebakan, ayçiçeği”, *günorta* (TTS 2. 54) “güney”, *günsäýyn* (TTS 2. 54) “her gün, günbegün”, *içigara* (TTS 2. 57) “kötü niyetli”, *kitäphâne* (TTS 2. 60) “kütüphane”, *kovum-garyndaş* (TTS 2. 60) “akrabalar”, *ok-dëri* (TTS 2. 64) “cephane”, *ýanardäg* (TTS 2. 79) “yanardağ”, *ýasyýaprapak* (TTS 2. 80) “dulavratotu” vb. daha birçok örnek sıralayabiliriz (Çeneli, 1982-1983: 31-84).

Fiillerle kurulan birleşikler: *äybogdaş gur-* (TTS 2. 33) “bağdaş kurmak”, *bës gel-* (TTS 2. 36) “galip gel-, yenmek”, *ompa otur-* (TTS 2. 64) “halsiz düşmek, kuvvetten düşmek” vb. örnekler fiillerle kurulan birleşiklere örnek olarak verebiliriz (Çeneli, 1982-1983: 31-84).

Yapısal olarak baktığımızda Türkmen Türkçesinde de birleşiklerin en az iki sözcükten oluşarak bir kalıba girdiğini görmekteyiz. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Türkmen Türkçesindeki birleşiklerde de sözcük diziminde genellikle bir değişiklik yapılmaz. Bunun yanı sıra bazı birleşikler çekim eklerinden herhangi birini alarak cümlede anlama uygun olarak kullanılmaya devam ederler. Örneğin; *kitäphäneden* birleşigi *-den* ayrılma hal eki alarak cümlede vermek istenilen anlama göre görev alabilirler.

Birleşikler, kullanıla kullanıla süreç içinde kalıplaşmaya girmişlerdir. Tek başlarına iken kullanıldıkları kendi anlamlarından çıkarak yeni bir kavramı ifade etmek için kullanılırlar. Örneğin; *ayakgäp* sözcüğü ayak ve gäp (kap) sözcüklerinden oluşur. Kendi başlarına her ikisinin de bir anlamı mevcuttur. Ancak her iki kelime ya da kelimelerden biri, bir araya gelerek yeni bir kavram oluşturup ayağı korumak için kullanılan, ayağın biçimini alan bir kap haline gelmiştir. Anlam olarak bakıldığında birleşiklerin bazıları gerçek anlamında kullanılırken bazıları da mecaz anlamda kullanılırlar *içigara* (kötü niyetli) kelimesinin mecaz anlamı olduğu gibi.

Sonuç olarak birleşikler; en az iki sözcüğün bir araya gelmesiyle oluşurlar, yeni bir kavramı karşılarlar, yapısal olarak genellikle yer değiştirmezler, bazıları cümle içinde ek alabilirler, anlamsal olarak yeni bir kavramı karşıladıkları halde bazıları gerçek bazıları da mecaz anlamda kullanılırlar. Bu açıdan bakıldığında birleşikler de birer kalıplaşmış birimlerdir.

Kalıp Sözler: İletişimin en önemli noktalarından biri de kalıp sözlerdir. Kalıp sözler, diğer kalıplaşmış dil birlikleriyle çoğu zaman karıştırılmakta ve aynı sınıflama içine alınmaktadır. Günlük hayatta insanlar tanıdık olsun olmasın farklı farklı insanlarla sürekli iletişim halindedir. İhtiyaçlardan doğan bu iletişim halini başlatmak, sürdürmek ve sonlandırmak için kullandığımız bazı kalıp sözler vardır. Örneğin, uyandıığımızda en yakınımızdan başlayarak gün içinde belli bir vakte kadar

karşımızdaki kişilere iletişim başlatmak için *günaydın* deriz. Yemek yerken *afiyet olsun*, hal hatır sormak için *nasılsınız?*, akşam uyumadan önce yatağa giderken *iyi geceler*, *Allah rahatlık versin* gibi iletişimi sonlandıran kalıp sözler kullanırız. İşte, toplumun iletişimi kolaylaştırmak adına zaman içinde oluşturduğu bu kalıp sözler bir dilin önemli unsurlarıdır.

2.1.6.1. Kalıplaşmış Birlikler İçindeki Kalıp Sözler

Kalıp sözler deyince adından da anlaşılacağı üzere belli bir kalıba girmiş sözler akla gelmektedir. Bu kavram oldukça geniş bir kavramdır; çünkü kalıp sözlerin içine atasözleri, deyimler, ikilemeler ve birleşikler de alınmaktadır. Kalıplaşma sonucu oluşan bu dil birliklerinin belli bir süreç içinde meydana geldiği ve kullanıldığı toplumun kültürüne ışık tuttuğu bir gerçektir. Bu birliklerin içinde yer alan kalıp sözler de bir toplumun yaşayan dil unsurları olarak o toplumun gelenek, görenek, örf ve adetlerinin yanı sıra yaşam biçimi ve iletişiminde önemli bir yere sahiptir. Kalıp sözler, insanlar arası iletişimde belli bir seviyeyi ve düzeni sağlamakla görevli sözlerdir. Toplumun vazgeçilmez bazı iletişim unsurlarının başında gelir ve ilişkilerin dereceleri fark etmeksizin herkes tarafından kullanılırlar. Bu sözleri kullanmak iletişimi hızlandırdığı için ve pratik olması bakımından tercih edilmesinden dolayı zamanla kalıplaşmıştır. Bu sözlerin yerine ve zamanına göre kullanılması bir gelenek haline gelmiş ve toplumun kültürünü yansıtması bakımından toplum üyeleri tarafından bir zorunluluk hali almıştır. Kalıp sözler de atasözleri ve deyimler gibi süreç içinde kullanılarak geçmişten günümüze ulaşmışlardır. Bu açıdan bakıldığında eskilerden günümüze kadar gelmesi onun kullanıldığı toplumun deneyim ve tecrübelerinden kaynaklı olmasının bir göstergesidir. İletişimi başlatan sözler olması bakımından bir dilin en önemli unsurlarından biridir. Böylelikle kalıp sözlerin bir toplumda tanınmış olsun olmasın insanlar arasında iletişimi başlatan ve kolaylaştıran bir birim olması dil araştırmaları bakımından da son derece önemli bir noktada olmasına olanak sağlamıştır.

Kalıp sözlerin de içinde yer aldığı kalıplaşmış dil birliklerinin genel olarak bazı yapısal özellikleri şunlardır:

- Kalıplaşmış olma,
- Genellikle söz öbeği veya cümle şeklinde olma,
- Belirli söz öbekleri ve cümle türlerinde olma,
- Az sayıda sözcükten oluşma.

Kalıp sözler incelendiği zaman, cümle halinde olan kalıp sözlerin atasözü ve deyimler gibi basit *Arkaýyn bolun!* (Sakin olun!) (TTS. 33), *Döwletň artsyn!* (Şansın açık olsun!) (TTS. 174); birleşik *Canyňyz-a sag bolsa gerek!* (Canınız sağ olsun!) (TTS. 551), *Sag bol (Sağ ol!)* (TTS. 551), *Ýoluňyz ak bolsun!* (Yolunuz açık olsun!) (TTS. 705), *Külli belalar dep bolsun!* (Bütün belalar def olsun!) (TTS. 147), *Bar bol!* (teşekkür!) (TTS. 77), *Haram bolsun* (Haram olsun) (TTS. 333), *Ertirňiz haýyrly bolsun!* (Günaydın!) (TTS. 340), *Derdiň bilen boluber!* (Sen kendi işine bak!) (TTS. 152), *Diliňe biraz dygy ber!* (Çeneneni biraz tut!) (TTS 3. 153); sıralı *Häkimiýet ýok bolsun düşmanlar, ýaşasyn döwlet häkimiyeti* (Yok olsun düşmanlar, yaşasın devlet hakimiyeti) (TTS. 342), *Goý başım watana sadaka bolsun!* (Bırak, başım watana kurban olsun!) (TTS. 551), *Bir bar eken bir ýok eken* (Bir varmış bir yokmuş) (TTS. 56), *Hoş geldiňiz, sapa geldiňiz* (Hoş geldiniz, safa getirdiniz) (TTS. 352) veya eksiltili *Hudaýa şükür* (Allah'a şükür) (TTS. 356), *Baryňyza salam* (Hepinize selam) (TTS. 47) *Taňry ýalkasyn!* (Tanrıya şükür!) (TTS. 616) dizilişinde yer almaktadır. Kullanılan sözcük sayısına bakıldığında ise kalıp sözlerin bazılarının tek kelimededen oluştuğu görülmektedir, böylece onları atasözü ve deyimlerden ayırmak daha kolaydır. Tek kelimededen oluşanlar; *salam!* (selam!) (TTS. 556), *heliksalam* (aleyküm selam> kadınların dilinde) (TTS. 343), *şükür* (TTS. 611), *valeykimessalam* (ve aleyküm selam) (TTS. 662), *zaluvat* (yiğit, aferin, bravo) (TTS. 716) vb.

İletişimi kolaylaştıran kalıp sözler her toplumun söz varlığında yer alırlar. Bu sözlerin iletişimdeki görevi; güneşin doğmasıyla insanlar arası selamlaşma olarak başlar ve gün içinde olan diğer olaylara veya insani davranışlara göre şekil alarak işlevine göre uygun anlamda kullanılırlar, yine

günün sonunda *iyi geceler, iyi uykular, Allah rahatlık versin* gibi kalıp sözlerle iletişim sonlanır. Bu kalıp sözler atasözü ve deyimler gibi uzun bir zaman diliminde deneyimler sonucunda öğrenilmiştir. Ancak onlardan ayrı bir grupta ele alınması gerekmektedir. Kalıp sözler; selamlaşma, özür dileme, teşekkür etme, iyi veya kötü dilekte bulunma gibi sosyal düzeni sağlayan ve bu düzenin işlemlerini sağlayarak devamlılığına katkıda bulunan sözlerdir. Kalıp sözler üzerine bazı çalışmalar yapılmış olsa da genellikle atasözü, deyimler ve ikilemeler üzerine yoğunlaşmış ve kalıp sözlerin ayrı olarak incelenmesine çok az sayıda çalışmada yer verilmiştir. Kalıp sözler bu yüzden atasözü, deyimler ve ikilemeler gibi diğer söz varlıkları içinde ele alınmıştır.

2.1.6.2. Kalıp Sözler Nelerdir? Tanımlanması

Kalıp sözler,

- a) En az bir veya iki sözcükten oluşur,
- b) Kalıp sözleri oluşturan sözcükler gerçek anlamlarını yitirmezler ve yeni durumu, yargıyı, kavramı karşılarlar,
- c) Kalıp halde hafızada saklanırlar ve konuşma anında kalıp halinde kullanılırlar,
- d) Kalıp sözlerin öğeleri sözlü ve yazılı iletişim sırasında kolayca söylenip anlaşılabilir,
- e) Sözlü ve yazılı iletişim anında sık olarak kullanılırlar,
- f) Sayı ve kişi öğeleri dışında çok fazla değişmezler ve kullanımları sınırlıdır,
- g) Kullanıldıkları dilin söz varlığını zenginleştirme özellikleri vardır,
- h) Anlamı güçlendirir, konuşmayı özel hale getirerek güzelleştirip iletişimin sağlıklı ilerlemesini sağlamak için kullanılırlar.

Türkiye Türkçesinde Kalıp sözler için *ilişki sözleri (kalıp sözler)* (Aksan, 2015), *kalıp sözler* (Gökdayı, 2015) gibi ifadeler kullanılmıştır. Bir dilin söz varlığında önemli bir yer tutan kalıp sözler; yapı, bağlam, anlam yönünden ve sosyokültürel yönden tanımlanmıştır.

Kalıp sözlerle ilgili bazı tanımlar yapılmıştır. Bunlar şunlardır: Gökdayı'ya göre, önceden belirli bir biçime girmiş ve hafızada bu biçimde saklanarak, söyleneceği anda tekrardan üretilmeden önceden saklandığı biçimde hatırlanıp gerekiyorsa bazı ekleme veya çıkarmalar yapılarak kullanılan, tek bir sözcükten, ardışık veya aralı sözcükler içeren söz öbeği ya da tümceden oluşabilen, belirli durumlarda söylenmesi toplum tarafından uygun görülmuş sözler olarak iletişimin kullanılmasını, sürdürülmesini sağlamaya ve sonlanmasına yardımcı olan, kullanım yerleri çok sınırlı olan kalıplaşmış dil birimleridir (Gökdayı, 2015: 71). Hamza Zülfikar'a göre kalıp sözler; bir yargı bildiren, bir olay, bir durum karşısında söylenmesi ilk anda akla gelen ve şaşkınlık, hayret, güvensizlik, umursamazlık, yanlışlık, usulsüzlük, uyarma, dikkat çekme, karşılama, ağırlama, uğurlama, emin olma veya emin olmama, hatır sorma, kuşku, keyfilik, nefret, kin gibi insanlara özgü duyguların söze dönüştürülerek anlatılması durumudur. Bunlar; *hayırdır, amma yaptın, bana ne, güle güle (gidin), hoş geldiniz, bırak şu gevezeliği, canın sağ olsun, Allah kahretsin* gibi yapısal olarak kalıplaşmış sözlerdir (Zülfikar, 2015: 231). Serdar Bulut'a göre kalıp sözler, belli durumlarda söylenmesi gelenek olmuş sözlerdir ve bu sözlerden yola çıkarak o toplumun kültürü, dini inancı, yaşayışı ve gelenekleri hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir. Ona göre kalıp sözler, yaşadığı toplumun hafızasında yer tutarak konuşmalarında anlatımı kolaylaştırmalarına yarayarak renkli söyleyiş özelliklerini yansıtır ve toplumdan topluma bazı anlamsal ya da söyleyiş farklılıkları yansıtabilirler (Bulut, 2012: 1117). Cafer Özdemir'e göre kalıp sözler; bir dilin dikkat çeken en önemli unu-surlarından biri olmanın yanında toplumsal hayata dair önemli bilgiler içermesi, dini inançları yansıtmaları, söyleyen kişinin kendi iç dünyasında barındırdığı şeyleri yansıtmaları ve bünyesinde kültürel değerleri barındırması bakımından son derece önemli bir yere sahiptir. Ona göre kalıp sözler etkili konuşmak isteyen biri için bilinmesi gerekli olan ve konuşmayı doğru veya güzel yönde etkileyen sözlerdir (Özdemir, 2015: 286). Doğan Aksan'a

göre kalıp sözler ise; her dilde rastlaması mümkün olan, toplumun farklı tabakalarından insanların belli bir olay karşısında söyledikleri evrenselleşmiş sözlerdir. Bir dilin söz varlığı içinde yer alan bu sözler, bir toplumun bireyleri arasındaki ilişkileri düzenleyen bu ilişkiler esnasında kullanılması gelenek haline gelmiş olan birtakım sözlerden ibarettir. Sabahleyin karşılaşan iki insanın söylemesi gelenek halinde olan günaydın'dan başlayarak toplumda değişik durumlarda söylenmesi adet olmuş *afiyet olsun, affedersiniz, güle güle* gibi kalıp sözlerin bir toplumun kültürünün ayrılmaz bir parçası olduğunu belirtir (Aksan, 2015: 42, 43).

Türkiye Türkçesinde kalıp sözlerle ilgili bulabileceğimiz en geniş çalışma Hürriyet Gökdayı'nın *Türkçede Kalıp Sözler* adlı kitabıdır. Gökdayı eserinde konuşma veya yazı dilinde var olan kalıp sözlerin tespit edilip, belirli ölçütlerle sınırının çizilmesini ve tanımının yapılmasını önererek dille ilgili çalışmaların böylece daha sağlıklı yapılabileceğini ve yabancılara Türkçe eğitiminin daha kolay verilebileceğini savunmuştur. Bu unsurlardan yola çıkarak kalıp sözlerin sayı ve kişi unsurları dışında değişmeyen ve kullanımları çok sınırlı birlikler olduğunu ifade etmiştir. Kalıp sözlerle ilgili kapsamlı bir tanımla yapıp bu konu üzerinde daha kapsamlı çalışmalar elde edebilmenin dil içi ve dil dışı unsurlardan daha ayrıntılı yararlanılmasıyla mümkün olabileceğini savunmuştur (Gökdayı, 2015).

Kalıp sözlerle ilgili yapılmış olan tanımlardan ve açıklamalardan yola çıkarak şöyle bir tanım yapabiliriz: Kalıp sözler, bir toplumun deneyimleri sonucunda öğrendikleri, iletişimi başlatmak, devam ettirmek ve sonlandırmak için hafızasında her daim kalıp olarak tuttukları, ihtiyaç duydukları anda da bazen hiç değiştirmeden, bazen de bazı ekleme veya çıkarmalar yaparak çıkarıp kullandıkları kalıplaşmış dil birlikleridir. En az iki kelimeden oluşma gibi bir tanım yapılsa da tek kelimeden oluşmalarının da mevcut olduğu *aferin, yaşasın, selam, merhaba, tamam* vb. gibi kalıp sözlerdir.

2.1.6.3. Türkmen Türkçesindeki Kalıp Sözler

Türkmen Türkçesinde kalıp sözler deyimler ve atasözleriyle birlikte ele alınmaktadır. Yaptığımız taramalar sonucunda kalıp sözlerin ayrı bir başlık altında incelendiği makale ve kitaplara ulaşamadık. Çalışmadaki tanım, sınıflandırma ve değerlendirmeler bu konuyla ilgili eserlerden faydalanılarak tarafımızdan yapılacaktır.

2.1.6.4. Kalıp Sözlerin Özellikleri

Kalıp sözlerin genel olarak özelliklerini sıralamak istersek şunları söylememiz mümkündür: Kalıp sözler, hangi toplum dilinin içinde yer alıyor ve kullanılıyorlarsa o toplumda yaşayan insanların kültürünü yansıtır. Ayrıca onlar, var oldukları toplum hakkında bilgi verir. Kalıp sözler cümle, sözcük öbeği veya tek bir sözcük halinde yer alabilir, nezaket gösterir, kalıplaşmış olarak bulunur.

Kalıp sözler, hangi toplumun içinde yer alıyorlarsa o toplum kültürünün bir parçasıdır ve içinde yer aldıkları dilin söz varlığındaki zenginliğin de bir göstergesidir. Çalışmada kalıp sözleri yapı, anlam ve işlev bakımından inceleyeceğiz.

2.1.6.4.1. Yapı Bakımından

Kalıp sözleri yapı bakımından incelemek istediğimizde; kalıp sözlerin bir kısmının tamamen donmuş halde olduğu görülmektedir. Onlar, değiştirilemeyen, sözcük ekleme ve çıkarmasına müsait olmayan bir yapıya sahiptirler. Örneğin; *Bereket bersin!* (Bereket versin!) (TTS. 60), *Gayrat edin!* (gayret edin!) (TTS. 242), *Gelen ýagşy!* (Rica ederim!) (TTS. 248), *Giç ýagşy!* (İyi akşamlar!) (TTS. 271), *Gözün (iz) aýdyň!* (Gözünüz aydın!) (TTS. 300) gibi kalıp sözler aralarına başka sözcük almazlar, çünkü bu tür söz birlikleri tam kalıplaşmaya girmişlerdir. Bazı kalıp sözler tam kalıplaşmadan farklı olarak çekirdek kalıplaşma halinde de karşımıza çıkarlar. Türkmen Türkçesinde çekirdek kalıplaşmaya girmiş olan kalıp sözler, sözcüklerin yapısına göre; isim çekim eklerinin değişebilmesi ve fiil çekim eklerinin değişebilmesi gibi değişikliklere uğramaktadır. Örneğin,

Türkmen Türkçesinde isim çekim eklerinin değişmesine uğrayan kalıp sözler şunlardır: *Alnyň açyk bolsun!* > *Alny (ňyz) açyk bolsun!* (Mutlu ol, başarılar dilerim!) (TTS. 29); *Bayramyň bilen!* > *Başyramyňyz bilen!* (Bayramınız kutlu olsun!) (TTS. 54); *Boýnuň oňrulsyn!* > *Boýnuňuz oňrulsyn!* (Boynun devrilsin!) (TTS. 81); *Derdiň bilen boluber!* > *Derdiňiz bilen boluberiniz!* (Sen kendi işine bak!) (TTS. 152); *Diliňe biraz dygy ber!* > *Diliňize biraz dygy beriniz!* (Çeneni biraz tut!) (TTS. 153); *Başyňa döneyin!* > *Başyňyza döneyin!* (Yalvarırım, kurbanım olayım!) (TTS. 173); *Garakyň çyksyn!* > *Garakyňyz çyksyn!* (Sana daha ne gerek! Gözün çıksın) (TTS. 228); *Rahatlanyň, gatyrganmaň!* > *Rahatlanyňyz, gatyrganmaňyz!* (Sakin olun, sinirlenmeyin!) (TTS. 238); *Bu gylgyňy goý!* > *Bu gylgyňyzy goýunuz!* (Bu alışkanlığı bırak!) (TTS. 259); *Giceň rahat bolsun!* > *Giceňiz rahat bolsun!* (İyi geceler!) (TTS. 270); *Men oňa görkezerin!* > *Men onlara görkezerin!* (Ben ona gösteririm!) (TTS. 295); *Gövüň bitdimi?* > *Gövüňüz bitdimi?* (Sen memnun musun?) (TTS. 299); *Gözüň aýdyň!* > *Gözüňiz aýdyň!* (Gözünüz aydın!) (TTS. 300); *Gözümiň üstünde ýeriň bar!* > *Gözümiň üstünde ýeriňiz bar!* (Başımın üstünde yerin var!) (TTS. 301); *Gözüň çyksyn!* > *Gözüňüz çyksyn!* (Bunun azı sana yeter!) (TTS. 301); *Men onuň gözüne görkezerin!* > *Men onlaryn gözüne görkezerin!* (Ben ona dünyanın kaç bucak olduğunu gösteririm.) (TTS. 301); *Ýüzüň gurasyn/gursun!* > *Ýüzüňüz gurasyn/gursun!* (Yüzün bozulsun!) (TTS. 308); *Menden hasap sormaga hakyň ýok* > *Menden hasap sormaga hakyňyz ýok* (Benden hesap sormaya hakkın yok) (TTS. 335); *Hoş geldiň, sapa geldiň* > *Hoş geldiňiz, sapa geldiňiz* (Hoş geldiniz, safa getirdiniz) (TTS. 352); *Hödür edenin için sag bolyň!* > *Hödür edeninüz için sag bolyň!* (Davetiniz için teşekkürler!) (TTS. 354); *Maňlaýyň ak bolsun!* > *Maňlaýyňyz ak bolsun!* (Yolunuz açık olsun!) (TTS. 446); *Merhemet ediň!* > *Merhemet ediň!* (Merhamet edin!) (TTS. 455); *Başyramyň mübäreke bolsun!* > *Başyramyňyz mübäreke bolsun!* (Bayramınız mübarek olsun!) (TTS. 466); *Täze ýylyň mübäreke bolsun!* > *Täze ýylyňyz mübäreke bolsun!* (Yeni yılınız kutlu olsun!) (TTS. 466); *İşin oň bolsun!* > *İşinüz oň bolsun!* (İşin iyi olsun!) (TTS. 488).

Türkmen Türkçesinde fiil çekim eklerinin değişbildiği kalıp sözlere örnek vermek istersek şu örnekleri sıralayabiliriz: *Ant içip avy ýala* > *Ant içip avı ýalayyň(yz)*

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «Литрес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на Литрес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.